

מכון פלורשטיין למחקר מדיניות

**הערבים בישראל
בשוק העבודה**

נכ לוי-אפשטיין, מאגד אלחאג' ומשה סמיונוב

המחברים

פרופ' נח לוין-אפשטיין – ראש החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב.
ד"ר מאגיד אלחאג' – מרצה בכיר לסוציולוגיה באוניברסיטת חיפה וראש המרכז לחקר החינוך ויעוד ההשכלה באוכלוסייה הערבית באוניברסיטה זו. הוא מייסד עמותת "אנسان" ליעוץ ולשירות חינוך.

פרופ' משה סמיונוב – פרופסור מן המניין בחוג לסוציולוגיה ובחוג למדדי עבודה ומנהל מכון גולדה מאיר לחקר עבודה וחכונה באוניברסיטת תל אביב.

על מכון פלורסה היימר למחקרים מדיניות

לאחרונה, גוברת והולכת המודעות בדבר חשיבותו של מחקר מכוון למדיניות לא רק בקרב חוקרים וקובעי מדיניות, אלא גם בקרב קרנות ציבריות ופרטיות. קרן פלורסה היימר, שבראה עמד ד"ר סטיבן ה' פלורסה היימר, יזמה את ייסודה של המכון מחקר שיتمكن בסוגיות מדיניות ארכוכות טווה. מטרתו הבסיסית של המכון היא לחקור תהליכי יסוד, שיסייעו את קובעי המדיניות בעתיד, לנתח את המגמות וההשלכות ארכוכות הטווה של תהליכי אלה ולהציג לקובעי המדיניות חלופות של מדיניות ואסטרטגיה.

חברי הוועד המנהל של המכון הם: ד"ר סטיבן ה' פלורסה היימר (יו"ר), עו"ד יי' עמיהוז בן-פורת (סגן יו"ר), מר דוד ברודט, הממונה על התקציבים במשרד האוצר ומר הריש גוזמן, העורך הראשי של ה"ג'ירוסלם ריפורט". מנהל המכון הוא פרופ' עמירים גonen, מן המחלקה לางנופניה באוניברסיטה העברית בירושלים.

פרויקט אחד בתכנית העבודה של המכון, בראשות פרופ' עמירים גונן וד"ר ראש חמאיסי, עוקב אחר מגמות חברותיות, כלכליות וגאוגרפיות בקרב האוכלוסייה הערבית ומנתח אותן, על מנת לבנות הצעות מדיניות כוללות לרמות השונות של קובעי המדיניות בישראל. העربים בישראל, המהווים 18 אחוזים מהאוכלוסייה, עדין עומדים בפני האתגר של שילובם בחיי המדינה ומציאת פתרון נאות לביעויותיהם.

פרויקט שני, בראשות פרופ' אריה שחף ופרופ' עמירים גונן, עוקב אחר תהליכי בתחום הכלכלה, החברה והמיישל למרחב הליבה של מדינת ישראל – אותו חבל מטרופוליני במרכז הארץ, הכלל בתוכו את מרבית אוכלוסיית ישראל ואת עיקר הפעילות המשקית. דגש רב מושם בפרויקט זה על חקר תפkidיהן של הרשותות המקומיות בעידן של בייזר סמכויות, במטרה להציג מדיניות ואמצעים לחיזוק יכולתן של הרשותות לעמוד באתגרים החדשניים של שירות ופיתוח. דגש אחר מושם על חקר המערכות המרחביות של הכלכלת והחברה הפעולות בחבל הליבה, במטרה להציג מדיניות ואמצעים לשכללו של חבל זה, בעידן של כלכלת גלובלית.

מכון פלורשהימר למחקרים מדיניות

הערבים בישראל בשוק העבודה

נח לויון-אפשטיין, מאג'יד אלחאג' ומשה סמיונוב

ירושלים, אפריל 1994

THE FLOERSHEIMER INSTITUTE FOR POLICY STUDIES

**THE ARABS IN ISRAEL
IN THE LABOUR MARKET**

Noah Lewin-Epstein, Majid Al-Haj & Moshe Semyonov

הדברים הנאמרים בפרסום זה הם על דעת המחבר בלבד

©1994, מכון פלורשטיימר למחקרים מדיניים בע"מ
רחוב דיסקין 9א, ירושלים 90440. טל' 02-666243

©1994, The Floersheimer Institute for Policy Studies Ltd.
9a, Diskin St. Jerusalem, 90440. Tel. 02-666243

ISSN 0792-6251

תוכן העניינים

רשימת לוחות

מבוא	6
שינויים בהרכב כוח העבודה הערבית.	6
שיעור נמוך של השתתפות בכוח העבודה	7
עליה בשיעורי האבטלה	8
עלייה בחלוקת של השכירים	8
השתתפות גוברת של נשים בכוח העבודה	8
כניסת נשים צעירות לשוק העבודה	9
דחקיקת גברים מבוגרים משוק העבודה	11
התרכבות א-השוון התעסוקתי	12
סיכוןים ייחודיים של ערבים לhicell בஸח-יד ובענפים כלכליים	15
שינוי ברמת ההשכלה	17
פער בין רמת ההשכלה ורמת משח-היד	18
תרומות ההשכלה לسطטוס התעסוקתי	19
כוח העבודה הערבית ושוק העבודה	20
היעז מוגבל של הזדמנויות עבודה בישראל ערבים	20
מחסור גובר בהיעז משרות לבני הפלגה גבוהה	22
אי-הלים בין ההשכלה וஸח-יד	22
אפלית עובדים ערבים בשוק העבודה היהודי.	24
הבדלים בהישגים על פי מיקום העבודה	24
דפוסי אפליה בעבודה	28
קשיי כניסה למקומות עבודה בוגזר היהודי	28
עמדות הצייר היהודי ביחס לשוויון בשוק העבודה	29
מצב התעסוקה בקרב אקדמאים ערבים בישראל	30
התרכזות במקצועות הוראה	31
היעז וביקוש בתחום הרפואה	32
מקצועות אקדמיים אחרים	33
ייצוג חסר של ערבים בஸורות בכירות	33
ייצוג מזערי במוסדות אקדמיים	34
עסוקים טכניים וניהוליים	34
אי-הלים בין ההשכלה ותעסוקה	35
מעמד בעבודה של אקדמאים ערבים	36
ממצאים עיקריים	37
המלצות	38
קידום רמת ההשכלה בוגזר היהודי	39
פיתוח המגזר היהודי	39
פתחת שוק העבודה היהודי	40
רשימת מקורות	42

רשימת לוחות

- לוח 1: מאפייני אוכלוסייה ותעסוקה של יהודים וערבים בשנים 1970, 1980, 1990
- לוח 2: כוח העבודה האזרחי מכלל האוכלוסייה (באחוזים) על פי קבוצות אוכלוסייה וגיל, בשנים 1990, 1980, 1975
- לוח 3: מועסקים יהודים ולא-יהודים (באחוזים) לפי משח-יד ומין (לא עובדים בחקלאות)
- לוח 4: מועסקים יהודים ולא-יהודים לפי ענף כלכלי (באחוזים)
- לוח 5: סיכום היחס של ערבים רבים בשווה ליודים לעסוק במשח-יד שונים, בשנים 1990, 1980, 1972
- לוח 6: סיכום היחס של ערבים לעומת יהודים להיכל בענפי כלכלה שונים, בשנים 1990, 1980, 1970
- לוח 7: התפלגות שנות לימוד והשכלה חיצונית של ערבים ויהודים, בשנים 1970, 1980, 1990 (אוכלוסיה בגיל 15 ומעלה)
- לוח 8: מועסקים לפי רמת השכלה וסטטוס תעסוקתי, והקשר ביניהם באוכלוסייה הערבית והיהודית בישראל, לפי מין
- לוח 9: התפלגות משח-יד של עובדים המתגוררים בישובים ערביים ושל התעסוקות במגזר היהודי בשנים 1972 ו-1983 (מבוסס על מדגם של 20% בני הגילאים 25-65 מפקד האוכלוסין והדירות)
- לוח 10: אי-הלים בהשכלה בקרב גברים ערבים בשוק העבודה היהודי והערבי, לפי קבוצות גיל, בשנים 1972 ו-1983 (מבוסס על מדגם של 20% בני הגילאים 25-65 מפקד האוכלוסין והדירות)
- לוח 11: ערבים ויהודים בכוח העבודה הישראלי, לפי גודל יישוב המגורים והיחס בין מקום המגורים למקום העבודה, בשנת 1983 (באחוזים)
- לוח 12: מאפיינים חברתיים-כלכליים של ערבים ויהודים בכוח העבודה הישראלי, לפי היחס בין מקום המגורים למקום העבודה, בשנת 1983, ממוצעים (סטטיסטית תקן)
- לוח 13: ערבים ויהודים בכוח העבודה הישראלי, לפי קבוצות ראשיות של משח-יד והיחס בין מקום המגורים למקום העבודה, בשנת 1983 (באחוזים)
- לוח 14: עדמות היצירוי היהודי באמצעות שמות השמונים ביחס לשווון עבר ערבים
- לוח 15: בוגרי אוניברסיטאות יהודים וערבים לפי מקצועם, בשנת 1983 (באחוזים)
- לוח 16: בוגרים ערבים לפי מעמד בעבודה, תואר ומין

החברה הישראלית הינה חברה מפולגת מבחינה אתנית, שבה נזקקו העربים למעמד של מייעוט נשלט (subordinate). רמת החינוך ורמת השירותים, להן זכרים ערביי ישראל, כמו גם מעמדם הפוליטי ורמת השכלתם, מגרים הרבה יותר אלה של האוכלוסייה היהודית. ואכן, במרבית שנות קיום המדינה נתקלו העربים בחוסר התענינות ובאידיות ואף בגילויים של אפליה מצד הציבור היהודי ומנהיגות המדינה.

במשך שנים רבות היה המגזר הערבי כמעט "בלתי נראה" בסדר היום הציבורי של ישראל. לאחרונה, נראה כי מסתמנים שינויים בהתיחסות המדינה לערביי ישראל. שינויים אלה איטיים אמנם, אך עשויים להוביל לצמצום פערים ולישום מלא יותר של ערכי החברה האזרחית – השוויונית – גם על האוכלוסייה הערבית. חוברת זו באה לתאר את מצב הערבים, אורייני ישראל, בהקשר של השכלה ותעסוקה ולבוחן את היקף אי-השוויון בתחוםים אלה. זאת, במטרה לזהות נושאים עיקריים המצריכים שינוי או יצוב מדיניות מפיצה, כדי שיובילו ליתר שילוב ושוויון של האוכלוסייה הערבית בחברה הישראלית.

הנושא בו אנו דנים מקבל משנה חשיבות על רקע ארווי החודשים האחוריים והתגבשות תכניות למתן אוטונומיה חלקלית לפלסטינים, תושבי יהודה, שומרון ועזה. לאחר שקבוצות מיעוט שלטות מעריקות את מצבן ביחס לאוכלוסיות אחרות, קרוב לוודאי כי השוואת מצבם של ערביי ישראל ביחס לפלסטינים תביא לשינוי בהערכת ההשיגיהם ומערכות של הראשונים. עד לעת האחרון היה מצבם הפליטי, המשפחתי והכלכלי של ערביי ישראל טוב ביחס לזו של פלסטינים בשטחים. יתכן אף שהשוואה זו מיתנה במידת-מה את תחושת הקיפוח שנוצרה ביחס ליהודים אורייני ישראל. אך עתה, עם הציפיות לשינוי מעמדם של הפלסטינים בשטחים ואפשרויותיהם (חלקיים ככל שהוא) שלוט על משאבי ומערכות פוליטיות, חברותיות וככללות, עשוייה להשנות תפיסת ערביי ישראל את מצבם. יש, אם כן, צורך לפעול בצורה עקביות וברורה למતן שוויון בהזדמנויות ובחילוק משאביים כדי ליצור תנאים הכרחיים לשילובם של העربים כאורחים בחברה הישראלית.

שינויים בהרכב כוח העבודה العربي

החברה הערבית בכלל, וכוח העבודה של ערביי ישראל בפרט, עברו תהליכי שינוי משמעותיים ומשמעותיים במהלך העשורים האחרונים. באופן כללי, ניתן לראות השתלבות גוברת והולכת של האוכלוסייה הערבית בשוק העבודה ושינוי בהרכב התעסוקתי והענפי של כוח העבודה العربي בישראל. אלא שהשתלבות ערביי ישראל בשוק העבודה לא הביאה לשינויים רבים בין יהודים לעربים. בchnerה של מגמות השינוי בשיעורי תעסוקה

ואבטלה ובהתפלגות משלחי-היד מצביעה על תהליכיים, המגדילים את אי השוויון החברתי-כלכלי בין יהודים לעربים בישראל.

שיעור נמוך של השתתפות בכוח העבודה

בלוח 1 מוצגים נתונים על התפלגות כוח העבודה, שיעורי האבטלה ושיעורי התעסוקה בין השנים 1970-1990. המנתונים ניתנים להבchin בבירור בגידול המספרי שחיל בכוח העבודה ההשוואה בין יהודים לעربים מלמדת, משקלם היחסי של ערביה ישראל בכוח העבודה עליה מ-9 אחוזים ב-1970-21 אחוזים ב-1990. באותוثنיהם, עליה חלקיים היחסים של העربים באוכלוסייה ישראל מ-11 אחוזים ל-15.7 אחוזים, בעיקר כתוצאה מריבויו טבעי גבואה יותר של יהודים. עם זאת, שיעור השתתפות בכוח העבודה בקרב האוכלוסייה הערבית נותר יציב – כ-40 אחוזים. בתקופה זו, עללו שיעורי השתתפות של היהודים בכוח העבודה (שהיו מלכתחילה גבוהים מאלו של העربים) והפער בשיעורי השתתפות התרחב. בחלוקת נבע הפער משיעור השתתפות הנמוך של הנשים הערביות, תופעה שיש לה השכלות חשובות על אי-שוויוןכלכלי.

**ЛОח 1: מאפייני אוכלוסייה ותעסוקה של יהודים וערבים
בשנים 1970, 1980, 1990**

ערבים			יהודים			אוכלוסייה מגיל 14 ומעלתה (באלפים) בכוח העבודה (באלפים)
1990	1980	1970	1990	1980	1970	
501.8	344.6	223.2	2699.3	2316.2	1809.1	אוכלוסייה מגיל 14 ומעלתה (באלפים) בכוח העבודה (באלפים)
201.3	132.2	92.1	1448.1	1185.9	909.3	שיעור השתתפות בכוח העבודה (%)
40.1	38.4	41.3	53.6	51.2	50.3	שיעור אבטלה (%)
10.6	4.2	3.4	9.4	4.8	3.9	שכררים (%)
83.0	73.3	71.5	79.6	78.0	73.9	חלק יחסית מכלל כוח העבודה (%)
12.2	10.0	9.2	87.8	90.8	90.8	-----

מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1992; 1982; 1971. העוראה: בשנים 1980, 1970 הנתונים מותיחסים לבני 14 ומעלה. בשנת 1990 נכללים בני 15 ומעלה.

עליה בשיעורי האבטלה

תופעה מעניינת במיוחד, המשתקפת מנתוני לוח 1, היא השינוי שחל בשיעורי האבטלה של שתי הקבוצות. עד 1980, כאשר שיעורי האבטלה במשק היו נמוכים באופן כללי, שיעור האבטלה בקרב הערבים היה נמוך מזוה של היהודים. אולם החל מ-1985, עם העלייה ברמת האבטלה במשק, הפכו שיעורי האבטלה בקרב הערבים גבוהים יותר מאשר מזוה של היהודים. ניתן לנונות שלושה גורמים מרכזיים לעלייה ברמת האבטלה בקרב הערבים:

א. שינויים במבנה הביקוש לעובדים – ירידת יחסית בביקוש לעובדים מקצועיים ובלטים מקצועיים בתעשייה בראשית שנות השמונים ותחרותם עם אוכלוסייה גדולה של עולים בראשית שנות התשעים.

ב. היחס בין דמי אבטלה לשכר הממוצע במשק גדול במהלך שנות השמונים. כאשר דמי אבטלה הינט בסכום המתקרב לרמת השכר הנמוכות, התמירץ לעבוד יותר ולאחר שעربים מרכזים ברמות השכר הנמוכות הם רגשים לשינוי זה יותר מיהודים.

ג. הגידול מהיר יותר של האוכלוסייה הערבית עד סוף שנות השמונים (תקופה של צמיחה כלכלית איטית) גורם להגברת התחרות הפנימית על מקומות העבודה.

עליה בחלוקת השכירותים

בעבר היה כוח העבודה العربي חקלאי בעיקרו, אך עם השנים הצטמצם מספרם של החקלאים וגדל חלקם של העובדים השכירים. לעומת מגמת העלייה המתמדת בעבודה שכירה בקרב הערבים, היה שיעור השכירים הערבים נמוך מזוה של היהודים עד לאחרונה. ב-1990 הגיע שיעור השכירים הערבים ל-38 אחוזים, שיעור גובה אף יותר מזוה של היהודים (80%). קרוב לודאי, כי יותר ויותר ערבים שנפלטו מהחקלאות מצאו תעסוקה כעובדים שכירים (בaprincipal במקומות צוארון כחול) אצל מוסיקים יהודים מחוץ למגור הערבי. המgor הערבי, שהתפתח באיטיות, לא יכול היה לקלוט את המספר הגדל של עובדים שהctrpto לכוח העבודה או שנפלטו מעבודה חקלאית.

השתתפות גוברת של נשים בכוח העבודה

אחד השינויים המשמעותיים ביותר בהרכב כוח העבודה של عربيי ישראל, שהחל רק בעשור האחרון, היה השתלבות נשים בכוח העבודה הפורמלי. בשנים האחרונות, החלו נשים ערביות להצטרף לשוק העבודה במספרים גדלים והולכים, אם כי שיעור השתתפותן עדין נמוך מאד מזוה של היהודיות. במשך עשרים השנים האחרונות עלו שיעורי השתתפותן

של הנשים הערביות בכוח העבודה מ-7 אחוזים ב-1970 ל-12.3 אחוזים ב-1990. לשם השווואה, שיעור השתתפותן של הנשים היהודיות עלה מ-32 אחוזים ב-1970 ל-46.4 אחוזים ב-1990 (להלן המרכזית לסטטיסטיקה, 1971; 1992). בהקשר זה ראוי לציין, כי שיעור השתתפותן הנמוך של הנשים הערביות בשוק העבודה נובע במידה רבה ממיערכם המסורתית, השולטות בחברה הערבית ומגבילה פעילות של נשים מחוץ למשק הבית. כמו כן, קיימים הבדלים בשיעורי השתתפות של קבוצות-משנה. לדוגמה, שיעור השתתפותן של נשים נוצריות גבוהה מזוה של המוסלמיות או הדרוזיות (Novon, Lewin-Epstein & Semyonov, 1993). בדיוון הנוכחי לא נרחב ביחס להבדלים אלה, אלא נתיחס לכלל האוכלוסייה הערבית.

כניסת נשים צעירות לשוק העבודה

לוח 2 מציג את שיעורי השתתפותן של הנשים בתקופת גיל שונים, המעידים על דפוסי ההשתתפות בשוק ועל הדחיקה ממנו. הנתונים משנת 1990 מלמדים על כך, שישוור השתתפותן של נשים יהודיות גבוהה מזוה של הערביות (בדרך כלל פי 3 או יותר) בכל קבוצות הגיל. שיעורי השתתפות הגביהים ביותר של ערביות הם בקבוצות הגיל 18-24 (17.2%) ו-25-34 (19.8%). בקרב היהודיות, שיעור השתתפות הגביה ביותר הינו בגילים 35-44 (70.1%). ניתן גם לראות כי בקבוצות הגיל המבוגרות יותר, מגיל 45 ומעלה, השתתפות נשים ערביות בכוח העבודה היא מזערית (פחות מ-5%). העובדה כי שיעורי השתתפות בכוח העבודה גבוהים בעיקר בגילאים הצעיריים עשויה להצביע על מגמת שינוי בענקי תעסוקה של נשים ערביות. למגמה זו יכול להיות השפעה רבה על הרווחה הכלכלית של המשפחה הערבית. בכוחה של ההכנסה הנוסף, הנובעת מתעסוקת נשים, תרומות לשיפור רמת החיים בקרב האוכלוסייה הערבית ולצמצם פערים כלכליים בין יהודים וערבים.

**לוח 2: כוח העבודה האזרחי מכלל האוכלוסייה (ב אחוזים)
על-פי קבוצות אוכלוסייה וגיל*, 1975-1990**

נש'ם 1990	גברים			גיל
	1990	1980	1975	
ערבים				
2.9	16.0	18.0	29.1	14-17
17.2	71.0	71.0	73.9	18-24
19.8	89.1	90.3	94.0	25-34
11.9	89.6	89.4	93.5	35-44
4.7	77.2	82.3	91.9	45-54
3.1	56.3	59.2	62.5	55-64
2.0	3.3	9.3	15.1	65+
30,700	170,600	111,900	97,000	סה"כ (במספרים מוחלטים)
יהודים				
10.7	13.5	12.9	16.7	14-17
44.6	31.5	34.7	35.2	18-24
67.5	81.1	84.0	85.8	25-34
70.1	87.8	91.3	94.1	35-44
61.7	89.5	91.4	93.2	45-54
33.1	75.7	84.0	85.2	55-64
6.9	21.3	29.1	29.8	65+
638,800	809,300	724,700	662,100	סה"כ (במספרים מוחלטים)

מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1982; 1992

* משנת 1987 שונה הגיל לחישוב כוח העבודה מגיל 14 לגיל 15.
עבור נשים ערביות לא ניתן לקבל התפלגות ההשתתפות בכוח העבודה לפי גיל לשנים המוקדמות.

דוחיקת גברים מבוגרים משוק העבודה

הנתונים לשנים שבין 1975-1990 (ראה לוח 2) מצביעים על מגמה כללית של ירידת שיעורי השתתפות של גברים, ערבים ויהודים כאחד, בכוח העבודה. בקבוצת הגיל הצעירה ביותר (14-17) בקרב גברים ערבים, חלה ירידיה דרמטית בשיעורי השתתפות מ-29.1 אחוזים ב-1975 ל-16.0 אחוזים בשנת 1990. ניתן לייחס זאת להתרחבות ההשכלה התיכונית באוכלוסייה הערבית. בשנת 1990 שיעור השתתפות בכוח העבודה של ערבים בני 14-17 (16.0%) אינו גבוה בהרבה מזה של היהודים (13.5%).

גם בקרב קבוצות הגיל המבוגרות חלה ירידיה בשיעורי השתתפות בכוח העבודה. תהליך זה בולט במיוחד עבור קבוצות הגיל 45-54 ו-55-64. אך בעודו שלירידה בשיעור השתתפות בקרב הגברים בקרב הצעיריהם ביותר יש משמעות חיובית, לירידה בשיעורי השתתפות בקרב הגברים המבוגרים משמעות שלילית. גברים אלה, בעיקר בקרב קבוצת הגיל 45-54, אמורים להיות בשיא פעילותם הכלכלית. בשנת 1975, שיעור השתתפותם של גברים ערבים בני 45-54 היה 91.9 אחוזים — כמעט זהה לזה של גברים יהודים. 15 שנים מאוחר יותר, בשנת 1990, היה שיעור השתתפותם של גברים ערבים בני אותו גיל 77.2 אחוז. לעומתו, כמעט רבע מכלל הגברים נגילים אלה לא היו בכוח העבודה. בשנה זו, היה שיעור השתתפותם של גברים יהודים 89.5 אחוזים. ההבדל בין ערבים ויהודים בולט עוד יותר כאשר בוחנים את שיעורי השתתפותם של בני 55-64. בשלושה רביעים מכלל הגברים היהודים נגילים אלה השתתפו בכוח העבודה (75.7%), לעומתם 56.3 אחוזים בקרב הגברים הערבים.

דרך אחרת לעמוד על התהליך, בו נפלטו רבים מהגברים הערבים מכוח העבודה, הינה מעקב אחר אלה שהיו בני 35-44 בשנת 1980, כאשר הגיעו לגילאים 45-54 בשנת 1990. בקבוצה זו חלה ירידיה בשיעורי השתתפות מ-89.4 אחוזים ב-1980 ל-77.2 אחוזים בשנת 1990. השוואה דומה עבור גברים ערבים בני 45-54 בשנת 1980 ובניהם 55-64 בשנת 1990 מראה ירידיה עוד יותר דרמטית — מ-82.6 אחוזים ל-56.3 אחוזים. לשם השוואה, הירידה בשיעורי השתתפות של יהודים מאותן קבוצות גיל היתה קטנה בהרבה. נראה כי קיימות בעיה חריפה של תעסוקה עברו גברים ערבים, במחצית שנות הארבעים של חיל酮. הקשיי נובע, קרוב לוודאי, משליב של מספר גורמים: רמת השכלה נמוכה של חלק מהגברים המבוגרים פוגעת בקשר התחרויות עם עובדים אחרים. רוב הגברים הערבים עובדים בשוק התעסוקות השניוני, ככלmr בעיסוקים בעלי מיווננות נמוכה ללא מסלולי קידום והכשרה. רבים מעיסוקים אלה מוכנסים גם על עבודה פיזית, בה גברים מבוגרים מתתקשים להתרחות בצעירותם. ברגע שעובדים אלה נפלטים מעיסוקיהם, אין להם ההכשרה והידע להשתלב בתחוםי עסקוק אחרים. לקשיים אלה מתווסףים שניוניים מבניינים בשוק העבודה, כמו צמצום בתעשייהות עתירות עבודה ובעסקים בלתי מיומנים.

התרכבות אי-השוויון התעסוקתי

בדומה לחברות מ투עות אחרות, עברה ישראל תהליך של שינוי מבנה משלחי היד והענפים הכלכליים. מנתוני לוחות 3 ו-4, ניתן לראות בבירור את התרכבות כוח העבודה בקטגוריות של המקצועות המדעיים, האקדמיים, החופשיים ובמגרז השירותים, וצמצום מספר המועסקים במשתכי היד הכלולים בקטגוריות של עובדי הכספיים (מיומנים ובלתי מיומנים) ובמגרז החקלאי. בהקשר זה, מן הרואין להציג שני היבטים: ראשית, השינויים במבנה משלחי היד לא היה אחיד בקרב היהודים והערבים. שנית, יש להבין את השינויים בקרב העربים על רקע הצמצום המשמעותי בענף החקלאות.

בשנות השבעים, כרבע מאוכלוסיית העربים הייתה מועסק בחקלאות, אך ב-1990 רק כ-6 אחוזים מערביי ישראל נכללו בענף זה (שינוי המיצג הפסד [net loss] של מעלה מ-70 אחוזים מהשרות בענף החקלאות) (ראה לוח 4). בשנים האחרונות חדלה החקלאות להיות את מקור התעסוקה העיקרי של העربים, כאשר יותר ויותר ערבים החלו למצוא תעסוקה בגופים ציבוריים (בעיקר במגרז היהודי) או בעבודה כפיים (בעיקר אצל מעסיקים יהודים במגרז היהודי).

**לוח 3: מועסקים יהודים ולא-יהודים (ב אחוזים) לפי משפח-ץ ומין
(ללא עובדים בחקלאות)**

תעסוקה	יהודיים						גברים
	ערבים	1990	1980	1972	1990	1980	
גברים							
מקצועות מדעיים/אקדמיים	3.8	2.4	1.0	10.2	9.5	6.9	
מקצועות חופשיים/טכנאים	5.9	8.4	4.1	12.2	9.9	8.2	
מנהלים	1.7	1.1	1.7	9.1	6.6	5.0	
עובד פקידות	5.2	4.5	4.4	11.1	14.1	13.4	
עובד מכירות	10.3	7.6	9.8	10.8	9.1	9.0	
עובד שירותים	12.9	11.0	13.4	9.2	7.5	8.9	
עובד כפויים מקצועיים	48.9	48.5	46.4	34.5	38.5	41.1	
עובדים בלתי-מקצועיים	11.3	16.5	19.2	2.9	4.8	7.5	
סה"כ (באלפים)	140.3	91.9	77.9	709.7	650.8	584.9	
נשים							
מקצועות מדעיים/אקדמיים	3.7	5.7	1.3	8.8	8.5	6.4	
מקצועות חופשיים/טכנאים	27.4	34.4	39.2	25.8	24.7	20.0	
מנהלים	0.0	1.3	1.3	2.2	0.8	0.7	
עובד פקידות	15.1	13.4	6.3	29.4	31.9	26.2	
עובד מכירות	4.1	3.8	12.7	7.1	6.8	8.6	
עובד שירותים	16.2	8.9	11.4	19.4	18.4	23.2	
עובד כפויים מקצועיים	26.9	28.7	27.8	6.0	7.2	11.6	
עובדים בלתי-מקצועיים	6.6	3.8	0.0	1.3	1.7	3.3	
סה"כ (באלפים)	27.1	15.7	7.9	558.2	421.8	295.4	

מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1992 ;1982 ;1977 .

ЛОח 4: מועסקים יהודים ולא-יהודים לפי ענף כלכלי, באחוזים

יְהוּדִים לֹא - יְהוּדִים						עַנְף כָּלֶכְלִי
1990	1980	1970	1990	1980	1970	
6.3	15.2	22.8	3.9	5.4	7.4	חקלאות, יער וDIG
22.1	20.2	16.9	21.7	24.0	25.1	תעשייה (כרייה וחרושת)
0.3	0.6	0.3	1.2	1.1	1.3	חשמל ומים
18.6	19.5	20.2	3.3	4.9	7.1	בנייה
15.0	10.4	12.9	14.5	11.8	13.0	מסחר, שירותים אוכל/הארחה
5.9	5.8	5.6	6.3	7.0	7.7	תחבורה, אחסנה ותשורת
3.9	2.5	1.3	10.8	8.9	5.6	פיננסים ושירותים עסקיים
19.5	18.4	13.6	31.0	30.8	25.0	שירותים ציבוריים (קהילה)
8.4	7.5	6.4	7.3	6.0	7.8	שירותים אישיים ואחרים
100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	סה"כ (ארגוני)
179.9	126.6	89.0	1311.9	874.2	874.2	סה"כ (באלפים)

מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1971; 1982; 1992.

עיוון בלוחות 3 ו-4 מלמד, כי בכל אחת מנקודות הזמן יש לגברים יהודים ייצוג יתר בכל מקצועות הצוארן הלבן ומשלחי היד גבוהiji הסטטוטס (אקדמיים, חופשיים או ניהוליים, כמו גם מכירות ופיקידות), ולעורבים ייצוג יתר בכל מקצועות הצוארן הכחול והשירותים. בקרב הנשים, הייצוג היחסני של הערביות גבוהה יותר הן במשלחי היד הכלולים במקצועות החופשיים והן במשלחי היד הכלולים בקטגורית עובדי הcpfim (מיומנים ובלתי מיומנים).

כאמור, השינוי במבנה משלחוי היד לא היה אחד בקרוב היהודים והערבים. גברים יהודים הצטרפו במספרים גדלים והולכים למשלחי היד אקדמיים-מדעיים, חופשיים, ניהול ושרותים. לעומת זאת, ייצוגם פחות במשלחוי היד הכלולים בקטגורית עובדי הcpfim ומקצועות הפיקידות. הגברים הערבים הגדילו את השתתפותם במשלחוי היד הכלולים בקטגורית השירותים, המכירות והמקצועות האקדמיים (במידה פחותה בפיקידות וניהול), אך שיעור השתתפותם פחות במקצועות החופשיים ובקטגורית עובדי הcpfim. בקרב הנשים,علاה שיעור השתתפותן של הנשים היהודיות במשלחוי היד האקדמיים, החופשיים, הניהול, המכירות והשירותים, אך שיעור השתתפותן בתחום עובדי הcpfim והפיקידות ירד. לעומת זאת, בקרב הנשים הערביות ירד אחוז המועסקות בכל משלחוי היד גבוהה הסטטוטס (אקדמיים, חופשיים, ניהול) באופן משמעותי בתחום עובדי הcpfim (בעיקר הבלתי-מיומנים). מכירות, שירותים ובקטגורית עובדי הcpfim (בעיקר הבלתי-מיומנים).

סיכום יחסיים של ערבים להיכל במשלחי-יד ובענפים כלכליים

לאור השימוש שהל במבנה משלחי היד והענפים הכלכליים מח' גיסא, ושינוי בייצוגו היחסי של קבוצות-משנה במשלחי היד והענפים הכלכליים מאידך גיסא, מן הרואי לעמוד על מגמת השינוי בקרב הערבים בהשוואה ליהودים. לשם כך, חישבו אתיחס סיכון של ערבים בהשוואה ליהודים להיכל במשלח יד או בענף כלכלי מסוים, בכל אחת מנוקודות הזמן. כאשר היחס מקבל את הערך 1 לשתי הקבוצות יציג זהה במשלח היד (שווון). ערכיהם גבוהים מ-1 מבטאים ייצוג יתר של עובדים יהודים, וערכים נמוכים מ-1 מבטאים ייצוג יתר של ערבים (ניתן להתייחס לערכיהם במונחים של סיכון יחס של יהודי ליהודי להיכל בקטגוריה מסוימת). הערכים מוצגים בלוח 5 (עבור משלחי-יד) ובלוח 6 (עבור ענפים).

בקerb הגברים, ניכרת מגמת צמצום הפער במקצועות גבויי סטטוס ובמקצועות הצוארן הלבן (למעט בתחום הניהול ובמקצועות החופשיים/טכנניים). בתחום המכירות הגיעו הערבים כמעט לסטנדרטים שווים. ייצוג יתר של הגברים הערבים ביחס ליהודים פחות במידת מה בתחום השירותים, אך גדול במדד מקצועות הצוארן הכלול (מיומנים ובלטיים). לדוגמה, ב-1972 סיכון של ערבי להיכל בקטגוריה של עובדים לא מקצועיים, לעומתם משלחי-יד אחרים, היה גבוה כמעט פי שלושה משל היהודי. ב-1990 עלה הסיכון היחסי ל-4.27.

בקerb הנשים, סיכון היחסי של הערבות להיכל במקצועות גבויי סטטוס ירד עם השנים, ובתחום משלחי היד במקצועות החופשיים הסמי-פרופסיאולים (בו יש לערבות ייצוג יתר) התקרבו שתי הקבוצות לשווון יחסית (ירידה מ-2.58 בשנת 1972 ל-1.09 בשנת 1990). לעומת זאת, יותר ויותר נשים ערביות מצטרפות למקצועות נמוכי סטטוס (בעיקר צוארן כחול ושירותיות). נראה, כי הגידול במספר הנשים הערבות בכוח העבודה כרוך בהצדרפות גבוהות למקצועות נמוכי סטטוס, בהם התגמלים נמוכים. בהקשר זה, ראוי לציין את מספן המזערי של נשים ערביות במקצועות ניהול. קרובה לוודאי שבחברה מסורתית, דוגמת החברה הערבית, נתקלות הנשים בקשהים רבים במיוחד בכניסה לתפקידים נושאים סמכות.

ביחס לייצוג עובדים ערבים בענפי הכלכלה השונים (ראה לוח 6), בולטות הירידה בייצוג היתר שליהם בחקלאות והעליה הדרמטית ביחס סיכון של ערבים בענף הבניין. ראוי עוד לציין, שיש סיכון של ערבים בהשוואה ליהודים בתעשייה עלה מ-0.61 ל-1.02 ומיאץ שווון. סיכון לשתי הקבוצות.

**לוח 7: התפלגות שנות לימוד והשכלה חיצונית
של ערבים ויהודים, 1980, 1990 (אוכלוסיה בגיל 15 ומעלה)**

יְהוּדִים			עֲרָבִים			שנות לימוד
1990	1980	1970	1990	1980	1970	
11.9	11.1	9.3	9.0	7.5	5.0	ח'יזון
4.2	6.4	9.3	13.0	18.9	36.1	0
2.4	3.9	6.3	6.5	10.0	13.7	1-4
13.7	21.3	31.7	30.8	33.9	35.1	5-8
13.5	17.2		17.4	16.0		9-10
		39.7			13.0	
38.0	30.4		23.2	13.5		11-12
16.0	12.3	8.1	6.1	5.5	1.7	13-15
12.2	8.5	4.9	3.0	2.2	(0.4)	16+
100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	סה"כ
2699.3	2315.8	1809.6	502.0	344.5	223.2	סה"כ (באלפיים)

מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1992.

פער בין רמת השכלה ורמת משלחי היד

את הקשיים, העומדים בפני הערבים בתרגום夷 השגוי השכלה למשיחי יד, ניתן לבחון על ידי השוואת ממוצע הסטטוס המקצועני של יהודים וערבים בנקודת הזמן השונאות (ראה לוח 8). הסטטוס המקצועי (הנמצא בהתאם למיניהם כמעט מושלם עם ציון יוקרה מקצועית) מהוווה ממד דרומי של כל משלחי היד ומתרבש על ציון משוקל של ההשכלה הממוצעת וההכנסה הממוצעת של המועסקים. הסטטוס המקצועי בישראל מודרג על סולם בן 100 נקודות (טיררי, 1981). ציוניים נמוכים על הסולם משקפים משליחי-יד נמוכי סטטוס וציוונים גבוהים מייצגים משליחי-יד גבוהי סטטוס.

מעיון בנתוני לוח 8 ניתן לראות, כי ממוצעי הסטטוס המקצועי באוכלוסייה היהודית גבוהים מалeo של הערבים בכל נקודות הזמן, הן בקרב הגברים והן בקרב הנשים. אך בעוד שהיהודים נהנו משינויי מבנה משלחי היד וממוצע הסטטוס שלהם עלה באופן הדרמטי בין 1975 ל-1990 (מ-42 ל-45 בקרב הגברים ו-43 ל-45 בקרב הנשים), ירד ממוצע הסטטוס של הערבים לא רק במונחים יחסיים, אלא אף במונחים אבסולוטיים (מ-36 ל-34 בקרב הגברים ו-41 ל-38 בקרב הנשים). על בסיס נתונים אלו ניתן לטעון כי הערבים לא

סיכום יחסים של ערבים להיכל במשלחי-יד ובענפים כלכליים

לאור השינוי שהל במבנה משלחי היד והענפים הכלכליים מחד גיסא, ושינוי בייצוגו היחסי של קבוצות-משנה במשלחי היד והענפים הכלכליים מאידך גיסא, מן הרואי לעמוד על מגמת השינוי בקרב העربים בהשוואה ליהודים. לשם כך, חישבו אתיחס סיכון של ערבים בהשוואה ליהודים להיכל במשלח יד או בענף כלכלי מסוים, בכל אחת מנוקודות הזמן. כאשר היחס מקבל את הערך 1 לשתי הקבוצות יצוג זהה במשלח היד (שווון). ערכיהם גבוהים מ-1 מבטאים יצוג יתר של עובדים יהודים, וערכים נמוכים מ-1 מבטאים יצוג יתר של ערבים (ניתן להתחש לערכיהם במונחים של סיכון יחס של ערבי ליהודי להיכל בקטגוריה מסוימת). הערכים מוצגים בלוח 5 (עבור משלחי-יד) ובלוח 6 (עבור ענפים).

בקerb הגברים, ניכרת מגמת צמצום הפער במקצועות גבוהי סטטוס ובמקצועות הצוארן הלבן (למעט בתחום הניהול ובמקצועות החופשיים/טכניים). בתחום המכירות הגיעו העربים כמעט לסטנדרטים שווים. יצוג יתר של הגברים העarbim ביחס ליהודים פחות במידת מה בתחום השירותים, אך גדול במסגרת מקצועות הצוארן הכחול (מיומנים ובלטיים). לדוגמה, ב-1972 סיכון של ערבי להיכל בקטגוריה של עובדים לא מקצועיים, לעומתם משלחי-יד אחרים, היה גבוה כמעט פי שלושה משל היהודי. ב-1990 עלה הסיכון היחסי ל-4.27.

בקerb הנשים, סיכון היחסי של הערביות להיכל במקצועות גבוהי סטטוס ירד עם השנים, ובתחום משלחי היד במקצועות החופשיים הסמי-פרופסיאולים (בו יש ערבית יצוג יתר) התקרבו שתי הקבוצות לשווון יחסית (ירידה מ-2.58 ב-1972 ל-1.09 בשנת 1990). לעומת זאת, יותר ויותר נשים ערביות מצטרפות למקצועות נמוכי סטטוס (בעיקר צוארן כחול ושירותיים). נראה, כי הגידול במספר הנשים העarbiet בכוח העבודה כרוך בהצטיפות גבוהה למקצועות נמוכי סטטוס, בהם התגמלים נמוכים. בהקשר זה, ראוי לציין את מספן המזערי של נשים ערביות במקצועות ניהול. קרובה לוודאי שבחברה מסורתית, דוגמת החברה הערבית, נתקלות הנשים בקשהים רבים במיוחד בכניסה לתפקידים נושאים סמכות.

ביחס ליצוג עובדים ערבים בענפי הכלכלת השונות (ראה לוח 6), בולטות הירידה בייצוג היתר שלם בחקלאות והעליה הדрамטית ביחס סיכון של ערבים בענף הבניין. ראוי עוד לציין, שיש סיכון של ערבים בהשוואה ליהודים בתעשייה עלה מ-0.61 ל-1.02 ומיאציג שווון סיכון לשתי הקבוצות.

**לוח 5: סיכום היחסי של עובדים ערבים בהשוואה יהודים
לעסק במשלחין-יד שונים, בשנים 1972, 1980, 1990**

משלח-יד	גברים			נשים		
	1990	1980	1972	1990	1980	1972
מקצועות מדעיים/אקדמיים	0.40	0.65	0.19	0.35	0.23	0.14
מקצועות חופשיים/טכנניים	1.09	1.60	2.58	0.45	0.83	0.48
מנהלים	*	1.63	1.71	0.17	0.16	0.32
עובד פקידות	0.43	1.65	0.19	0.44	0.29	0.29
עובד מכירות	0.56	0.54	1.53	0.95	0.82	1.10
עובד שירותים	0.80	0.43	0.43	1.46	1.52	1.58
עובד כפויים מקצועיים	5.77	5.19	2.97	1.82	1.54	1.24
עבדים בלתי מקצועיים	5.37	2.28	--	4.27	3.92	2.95

מקור: חושב על פי נתוני לוח 3.

* פרופורצית הנשים הערביות בקטגוריה זו קטנה ביותר כך שהערך המתkeletal הוא זעיר ביותר.

**לוח 6: סיכום היחסי של ערבים לעומת יהודים
להיכל בענפי כלכלה שונים, בשנים 1970, 1980, 1990**

ענף	1990	1980	1970
חקלאות, יער ודייג	1.66	3.14	3.70
תעשייה (כרייה וחרושת)	1.02	0.80	0.61
חשמל ומים	0.25	0.54	0.23
בנייה	6.70	4.70	3.31
מסחר, שירותים אוכל/הארחה	1.04	0.87	0.99
תחבורה, אחסנה ותשורת	0.93	0.82	0.71
פיננסים ושירותים עסקיים	0.34	0.26	0.22
שירותים ציבוריים (קהילה)	0.54	0.51	0.47
שירותים אישיים ואחרים	1.16	1.27	0.81

מקור: חושב על פי נתוני לוח 4.

שינוי ברמת ההשכלה

תהליך השינוי בהתפלגות משלחי היד של העربים בישראל קשור הדזוקות לתהליכי השינוי ברמת השכלתם. למרות שההשכלה הפורמלית של העربים נמוכה מזו של היהודים בכל נקודת זמן, השיפור ברמת ההשכלה בקרב העربים היה דרמטי. בלוח 7 מוצגים התפלגות שנות לימוד וחציון ההשכלה של יהודים וערבים לשנים 1970, 1980, 1990. בכל רמות הלימוד, גבואה השכלה היהודים מזו של העARBים. היהודים מיזוגים יותר בקבוצות ההשכלה הגבוהה וייצוג חסר בקרב חסרי ההשכלה ובעלי השכלה נמוכה. יחד עם זאת, עיון בתוצאות הלוח מראה בבירור כי הפער היחסי בהשכלה הולך ומצטמצם עם השנים.

ראשית, חלה ירידת תלולה באחוזו חסרי ההשכלה בקרב העARBים (מ-36 אחוזים ב-1970 ל-13 אחוזים ב-1990). שנית, חלה עלייה משמעותית באחוזו בעלי ההשכלה הגבוהה (מעל 12 שנות לימוד). ב-1970 רק כ-2 אחוזים מהאוכלוסייה הערבית השלימו יותר מ-12 שנות לימוד (13% בקרב היהודים), וב-1990 אחוז העARBים בעלי השכלה אקדמית (מעל 12 שנות לימוד) גדל ביוטר מפי 4 והגיע ל-9.1 אחוזים. בקרב היהודים הגידול היה פי 2 בלבד (והגיע ל-28%). אכן, השיפור ברמת ההשכלה בקרב היהודים היה מתון יותר מזה שהתרחש בקרב העARBים. כיוון שחלק ניכר מהאוכלוסייה הערבית היה מרוכז מלכתחילה בקטגוריות חסרי השכלה, המעבר להשכלה יסודית היווה את השינוי הבולט ביותר. בקרב היהודים, כבר ב-1970 היה שיעור גבואה יחסית של בעלי השכלה גבוהה, ולכן השינוי במונחים יחסיים אינו בולט.

ההבדל בעוצמת השינוי בולט בהשואת חציוני ההשכלה של יהודים וערבים בתקופות הזמן השונות. בעוד שבקרב העARBים עלה חציון שנת ההשכלה מ-5 ל-9 שנים (כמעט פי שניים), השינוי בקרב היהודים היה מ-3.9 ל-9.3 שנים. מכל מקום, יש לחזור ולהדגיש, כי הפער ברמת ההשכלה עדין לא נסגר. ההשכלה החזינית של ערבים בשנת 1990 דומה לו שאפיניה את האוכלוסייה היהודית בשנת 1970. מבחינה זו, נמצאים רבים מהערבים בעמדת נחיתות כאשר הם מתחרים על משרות עם יהודים בשוק העבודה.

**לוח 7: התפלגות שנות לימוד והשכלה חיצונית
של ערבים ויהודים, 1980, 1970, 1990 (אוכלוסיה בגיל 15 ומעלה)**

הוויזים			ערבים			שנות לימוד
1990	1980	1970	1990	1980	1970	
11.9	11.1	9.3	9.0	7.5	5.0	חיצון
4.2	6.4	9.3	13.0	18.9	36.1	0
2.4	3.9	6.3	6.5	10.0	13.7	1-4
13.7	21.3	31.7	30.8	33.9	35.1	5-8
13.5	17.2		17.4	16.0		9-10
		39.7			13.0	
38.0	30.4		23.2	13.5		11-12
16.0	12.3	8.1	6.1	5.5	1.7	13-15
12.2	8.5	4.9	3.0	2.2	(0.4)	16+
100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	סה"כ
2699.3	2315.8	1809.6	502.0	344.5	223.2	סה"כ (באלפים)

מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1992.

פער בין רמת השכלה ורמת משלחי היד

את הקשיים, העומדים בפני הערבים בתרגום הישגי השכלה למשלחי יד, ניתן לבחון על ידי השוואת ממוצע הסטטוס המקצועני של יהודים וערבים בנקודות הזמן השונות (ראה לוח 8). הסטטוס המקצועי (הנמצא במתאים כמעט מושלם עם ציון יוקרה מקצועית) מהוווה ממד דרומי של כל משלחי היד ומتبבס על ציון משוקלל של ההשכלה הממוצעת וההכנסה הממוצעת של המועסקים. הסטטוס המקצועי בישראל מדורג על סולם בן 100 נקודות (טיררי, 1981). ציוניים נמוכים על הסולם משקפים משלחי-יד נמוכי סטטוס וציוניים גבוהים מייצגים משלחי-יד גבוהי סטטוס.

מעיוון הנתוני לוח 8 ניתן לראות, כי ממוצעי הסטטוס המקצועי באוכלוסייה היהודית גבוהים מалו של הערבים בכל נקודות הזמן, הן בקרב הגברים והן בקרב הנשים. אך בעוד שהיהודים נהנו מינויו במבנה משלחי היד וממוצע הסטטוס שלהם עליה באופן הדורגתי בין 1975 ל-1990 (מ-42 ל-45 בקרב הגברים ו-43 ל-45 בקרב הנשים), ירד ממוצע הסטטוס של הערבים לא רק במונחים יחסיים, אלא אף במונחים אבסולוטיים (מ-36 ל-34 בקרב הגברים ו-41 ל-38 בקרב הנשים). על בסיס נתונים אלו ניתן לטעון כי הערבים לא

הצלicho להגיע להישגי סטטוס מڪצועי דוגמת היהודים, וכי הופיע היחס בין שתי הקבוצות הלאך והתרחב.

המשמעות החמורה של השינוי במבנה משלחי-היד של כוח העבודה הערבית בישראל בולטת במיוחד כאשר לוקחים בחשבון את העלייה המשמעותית ברמת ההשכלה. בעוד שהיהודים תרגמו את השיפור בהשכלתם להישגי סטטוס גבוהים יותר, לא התרחש תהליך דומה בקרב ערבי ישראל. יש להציג, שלא מדובר בהכרח בהרעה במצבו של עובד זה או אחר, אלא בכך שמרבית המ策טרפים לכוח העבודה הערבית פנו למשלחי-יד פחות מתגמלים.

**לוח 8: מועסקים לפי רמת השכלה וסטטוס תעסוקתי
והקשר ביניהם באוכלוסייה הערבית והיהודית בישראל, לפי מין**

ערבים			יהודים			גברים
1990	1980	1975	1990	1980	1975	
גברים						
9.32	8.42	7.65	12.37	11.19	10.34	מוצע השכלה (א)
34.00	33.53	36.30	45.44	43.47	42.12	מוצע סטטוס (ע)
						תוספת סטטוס
2.24	2.25	3.21	3.24	3.11	3.00	כלל שנת השכלה
נשים						
11.07	10.02	8.77	12.88	11.97	10.75	מוצע השכלה (א)
38.25	38.23	40.61	45.12	44.00	43.36	מוצע סטטוס (ע)
						תוספת סטטוס
4.72	4.91	5.03	4.16	4.13	3.41	כלל שנת השכלה

מקור: חושב על פי סרטוי הנתונים של סקרי כוח אדם בישראל (למי"ס) בשנים 1975, 1980, 1990, עבור המשתתפים בכוח העבודה בגילאים 25-64.

תרומת ההשכלה לסטטוס תעסוקתי

בנייהו של תוספת הסטטוס עבור כל שנת השכלה (אשר חושבה בעזרת משווהת גרסיה של סטטוס מקצועי על השכלה, שתוצאותיה מוצגות בלוח 8) נמצא, כי בעוד שתוספת הסטטוס עבור שנת השכלה גדלה בקרב היהודים, ירד ההחזר עבור השכלה בקרב הערבים. לדוגמה, גברים יהודים זכו בתוספת של 3 נקודות סטטוס מקצועי עבור כל שנת השכלה ב-1975 ול-3.24 נקודות סטטוס ב-1990. לעומת זאת, גברים ערבים זכו בתוספת של 3.21

נקודות סטטוס מڪוציאי לכל שנות השכלה ב-1975, אך התוספת ירדה ל-2.24. נקודות סטטוס בשנת 1990. בקרב נשים ערביות ירדה תוספת הסטטוס לכל שנות השכלה מ-5.03 ל-4.72 בין 1975 ל-1990, בעוד שבקרב היהודיות גילה התוספת מ-3.41 ל-4.16 נקודות סטטוס. העربים, אם כן, לא הצליחו לתרגם את הישגיהם ההשכלתיים למונחים של היהודים מڪוציאי באותה מידת כפי שעשו היהודים. ממצאים אלה משקפים את העובדה כי, ההשכלה הפכה פחות רלבנטית בקביעת הישגיהם המڪוציאיים של עובדים ערבים, בהשוואה ליהודים, ואני עילאה כקריטריון להשתלבות בהיררכיה של משלחי-היד בישראל.

כוח העבודה הערבי ושוק העבודה

היעז מוגבל של הזדמנויות עבודה ביישובים ערביים

אחד הגורמים המרכזיים לקשיים של ערביי ישראל בשוק העבודה הינו מבנה ההזדמנויות המוגבל ביישובים ערביים. למרות שהחקלאות הצטמצמה עד מאד, לא נוצרה תשתיית תעסוקנית חלופית ומשקלם היחסי של השירותים הציבוריים ביישובים ערביים הלך ותפח עם השנים. מאז שנות השמונים, מהווים השירותים הציבוריים את הענף הכלכלי הגדול והחשוב ביותר ביישובים ערביים. בשנת 1983, בעת מפקד האוכלוסין האחרון, כ-40 אחוזים מהעובדים ביישובים ערביים מצאו את פרנסתם במסגרת השירותים הציבוריים והקהילתיים, במשרדי ממשלה ובמוסדות המוניציפלי. ראוי לציין, שכבר ב-1983, שכבר כוח העבודה הערבי יכול עובדים רק 20 אחוזים בשירותים ציבוריים. לעומת זאת, בולטות דלות מקורות התעסוקה בתחום התעשייה והייצור, ועד לאחרונה הוקדו מעט מאד משאבים לפיתוח מקורות תעסוקה אלטרנטיביים במגזר הערבי.

דרך אחת לאמוד הזדמנויות תעסוקתיות במגזר הערבי הינה להשוות את משלחי-היד של האוכלוסייה המתגוררת ביישובים ערביים עם מבנה ההזדמנויות באותו יישובים. השוואה כזו אומדת את המידה בה העובדים במשחטי-יד שונים עשויים למצוא תעסוקה בתוך המגזר הערבי. יתרה מזאת, השוואה מעין זו, בנΚודות זמן שונות, מאפשרת לבחון שינוי ולוחות מגמות ביצירת הזדמנויות במגזר הערבי. בכלל מגבלות הנתונים ניתן לבצע השוואה זו רק עבור נתונים מפקדי האוכלוסין של 1972 ו-1983. אין נתונים עדכניים שיאפשרו השוואה למצב בתחילת שנות התשעים. עם זאת, ניתן ללמידה רבות מהשווואה זו על מגמות אי שוויון במבנה ההזדמנויות.

המצאים בלוח 9 מציגים את היחס בין אומדן האוכלוסייה ביישובים ערביים לאומדן השירותים הקיימות ביישובים אלה. השירותים מסווגות בלוח לקבוצות של משלחי-יד, על-פי החלוקה לקבוצות וראשות, שהוכנה על-ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. בטורים 3 ו-6 ניתן למצוא את היחס בין האומדנים הניתנים בטורים 1,2 (לשנת 1972) וטורים 5,4 (לשנת 1983)

1983). ניתן לפרש יחס זה כאומדן של מספר העובדים מקרוב תושבי היישובים הערביים בקבוצת משלחי-יד מסוימת, לכל שירה המוצעת ביישובים באותו משלח-יד. מן הנתונים ניתן לראות כי השינויים בין 1972 ל-1983 הינם מזעריים, כאשר בשתי התקופות היחס בכל הקטגוריות הינו גבוה מעט מ-1. פירוש הדבר, שבכל הקבוצות הראשיות של משלח-יד היצע מקומות העבודה במגזר קטן מעט ממשחקי-יד העובדים מקרוב התושבים באותו משלח-יד. היחס הגבוה ביותר הינו במגזר קטן על עובדים מקטועים ובלתי מקטועים (בתעשייה), שם בולטות העבודה שרוב העובדים במשלח-יד אלה מועסקים מחוץ לשוכנים הערביים. ב-1983, למשל, היחס בין מספר התושבים ביישובים ערביים לבין פועלים מקטועים בין מספר מקומות העבודה עבור עובדים מקטועים בתוך היישובים היה 3.8. לעומת, על כל מקום עבודה אחד היו 3.8 עובדים ועקב לכך נאלצו רבים למצוא עבודה מחוץ לשוכניהם. דפוס מממצאים זה משקף היטב את העדר פיתוחם של מקורות תעסוקה בתחום הייצור בישובים הערביים.

**לוח 9: התפלגות משלח-ידי של עובדים המתגוררים ביישובים ערביים
ושל התעסוקות במגזר הערבי בשנים 1972 ו-1983**
(מבוסס על מדגם של 20% בני הגילים 26-65 מפקד האוכלוסין והדיור)

משלח-יד	1983				1972			
	יחס מ/כ	היע משרות	כוח העבודה	יחס מ/כ	היע משרות	כוח העבודה	יחס מ/כ	旄ל
מדעים/אקדמיים	1.2	1,380	1,680	1.3	335	440		
חופשיים/טכנאים	1.1	6,730	7,520	1.2	2,220	2,725		
מנהלים	1.4	295	425	1.8	145	255		
פקידים	1.5	1,550	2,340	1.6	580	925		
עובד מכירות	1.3	2,490	3,345	1.4	1,550	2,135		
עובד שירותים	2.3	2,000	4,510	2.5	1,105	2,765		
עבדים בחקלאות	1.5	2,945	4,410	1.5	5,000	7,595		
עובד כפויים מקטועים	3.8	5,970	22,785	3.4	4,415	15,230		
בלתי מקטועים	5.9	1,560	9,130	6.7	995	6,630		
סה"כ ¹	2.3	24,920	56,295	2.4	16,345	38,700		
יחס בעלי השכלה גבוהה עם משרות פרוFESSIONALOT וניהוליות	1.48		0.95					

מקור: חושב על פי סרטי הנתונים של מפקדי האוכלוסין והדיור לשנים 1972, 1983.

¹ המספרים הם אומדי אוכלוסייה.

מחסור גובר בהיעצ' משרות לבני השכלה גבוהה

אחת הבעיות החשובות בתחום התעסוקה מתייחסת לרמת ההשכלה וההכשרה המקצועית של עובדים ערבים. כדי לבחון נקודה זו נפנה לקבוצת משלחי-יד בתחום המדעי והפרופסיוני. הממצאים בלוח 9 מעורר קבוצה זו מייצגים את היחס בין מספר האנשים שדיוחו על משלחי-יד אקדמיים ופרופסיוניים לבין אומדן מספר המשרות במשלחי-יד אלה ביישובים הערביים. היחס של עובדים למספר המשרות הינו קצת מעל 1, כלומר מספר המשרות המוצעות ביישובים הערביים שווה כמעט למספר התושבים ביישוב שהינם בעלי מקצועות מדעיים ופרופסיוניים. ניתן לפרש נתון זה בשני אופנים: השווין נובע מכך שאינם של ערבים להשתלב בעיסוקים פרופסיוניים מחוץ ליישובים ערביים או שאין הרבה ערבים בעלי הכשרה הנדרשת במשלחי-יד מסווג זה.

לשם אישושם של הסברים אלטרנטיביים אלה, ראוי לבחון את היחס בין האוכלוסייה המשכילה (13 שנות לימוד או יותר) לבין סך המשרות בעיסוקים פרופסיוניים וניהוליים ביישובים הערביים, כדי לגלו אם קיים מחסור בכוח אדם מסכיל למלא משלחי-יד אקדמיים ופרופסיוניים. בשורה התחתונה בלוח 9 מוצגים נתונים המשקפים את היחס בין האוכלוסייה המשכילה ביישובים ערבים לבין מספר המשרות בתחום המדעי, הפרופסיוני והניהולי שבו יושבו ערבים. הנתונים מצבעים על שני דרגמטי בין 1972 ל-1983, מיחס של 0.95 ל-1.48. ככלומר, כבר בשנת 1983 על כל מראה שדרשה השכלה גבוהה ביישובים הערביים, היו 1.5 עובדים בעלת-תיכונית. כמוון, שמתוך השוואת שתי נקודות זמן בלבד לא ניתן לעמוד לדבר על מגמה, אך לפחות באשר להשכלה, כל הנתונים מצבעים על המשך העלייה המואצת ברמת ההשכלה בקרב האוכלוסייה הערבית.

ממצאים אלה תואמים את הממצא שהוזכר לעיל, כי לערבים לא הייתה יכולת לתרגם את השכלתם לטטוטס מקצועני נאות. מtopic הכרות התפתחות בתחום ההשכלה בשנות השמונים, סביר להניח שהמגמה אף חחריפה בעשור האחרון. השילוב בין מיעוט משרות במגזר היהודי עboro בני השכלה גבוהה לבין הקשיים, העמדים בפני הערבים להשתלב בעיסוקים אלה מחוץ למגזר, יצר בעיה חמורה במיוחד ואוכלוסית המשכילים. תוצאות בעיה זו עלולות לבוא לידי ביטוי באבטלה גבוהה בקרב המשכילים, בתעסוקה במשלחי-יד נמוכי סטטוס ובתגובה גוברת של קיפוח וניכור.

אי-הליםה בין השכלה ומשלח-יד

בבחינה של רמת המיקרו, של המוסקים עצם, צפוי כי כאשר רמת ההשכלה עולה וקצב ההתפתחות במבנה התעסוקתי הוא איטי, תיווצר אי-הליםה בין רמת ההכשרה לבין אופי משלחי-יד בהם מוצאים העובדים את פרנסתם. לשם בוחנת סוגיה זו, נבדק שיעור הערבים בעלי השכלה גבוהה ונמוכה מן הנורמה המקובלת. (וראה להלן) בכל אחד ממשלחי-

היד בראשימה המפורטת של סוג משלחי-היד. כיוון שברוב משלחי-היד אין הגדרה פורמלית של רמת ההשכלה הנדרשת, הוגדרה הנורמה כסטיית תקן אחת ממוצע השכלה העובדים במשלח-היד. אלו שהשכלתם גבוהה או נמוכה מן המוצע ביותר מסטיית תקן אחת הוגדרו כנמצאים במצב של אי-הlimma. עקב מספן הקטן יחסית של נשים ערביות מועסקות, נעשה הנימוח להלן לגבי אוכלוסיית הגברים בלבד (לוח 10).

**לוח 10: אי-הlimma בהשכלה בקרב גברים ערבים בשוק העבודה היהודי והערבי,
לפי קבוצות גיל, לשנים 1972 ו-1983**
(מבוסס על מודגש של 20% בני הגילים 25-65 ממפקד האוכלוסין והזיוור)

		1983		1972		קבוצות גיל
יודי	ערבי	שוק עבודה	שוק עבודה	יודי	ערבי	
בעלי "עודף" השכלה ביחס למשלח-היד						
11.8	9.4	5.7	5.7	25-35		
7.3	6.2	3.3	2.5	36-46		
5.2	1.4	3.2	2.0	47-57		
6.5	2.2	1.9	2.0	58-65		
בעלי השכלה "חסра" ביחס למשלח-היד						
14.0	15.0	24.3	16.8	25-35		
23.5	23.6	38.0	35.4	36-46		
33.6	42.0	52.9	51.3	47-57		
34.1	42.2	55.4	59.8	58-65		

מקור: חושב על פי סרטי מפקד האוכלוסין והדירות לשנים 1972, 1983 עברו המשתתפים בכוח העבודה בגילאים 25-64.

הנתונים בלוח 10 מלמדים, כי ב-1972 אחוז העובדים הערבים שהיו במצב של אי-hlimma כתוצאה מ"עדף" השכלה – כללם בעלי השכלה הגבוהה ביותר מסטיית תקן אחד מן המוצע במשלח-היד שלהם – היה קטן. כמו כן, כמעט שלא היו הבדלים בשיעור "עדף" ההשכלה בין אלה העובדים בתוך המגזר היהודי ומוחזקה לו. על-אף האחוזים הנמוכים, עדין בולטת העבודה כי אחוז בעלי "עדף" השכלה בקרב הצעירים – בני 25-35 – היה כפול ויוטר מן האחוזים בשאר קבוצות הגיל.

השוואה בין 1972 ל-1983 מביליה את השינוי שהתרחש במהלך העשור. עיון בנתונים עברו קבוצות הגיל השונות מראה, שאחו צבעי "עודף" השכלה גדול במהלך התקופה. למשל, שיעור בעלי "עודף" השכלה בקרב ערבים בני 25-35 בשנת 1972 היה 5.7 אחוזים, ועלה בשנת 1983 ל-11.8 אחוזים. בקרב ערבים בני 47-57 שהועסקו במגזר היהודי היה שיעור בעלי "עודף" השכלה 3.2 אחוזים ב-1972 ועלה ל-5.2 אחוזים ב-1983.

דפוס הממצאים חוזר על עצמו גם כאשר בוחנים את אי-ההלים המאפיינת כל קבוצה גיל לאורך זמן. כיוון שמדובר כאן בקבוצות גיל של 11 שנה (25-35, 36-46 וכוי) ופער הזמן בין שני המפקדים הינו 11 שנים גם כן, ניתן לעקוב אחר מה שקרה לאחת הקבוצות גיל לאורך זמן. גם השוואה זו מלמדת, כי ככל הקבוצות שיעור אי-ההלים עולה במשך הזמן. דבר זה בולט במיוחד עבור העובדים מחוץ למגזר הערבי. שיעור בעלי "עודף" השכלה בשנת 1972 בקרב בני 47-57, שעבדו מחוץ למגזר הערבי, היה 3.2 אחוזים. אחת-עשרה שנים מאוחר יותר לעומת אלה היו בני 58 או יותר ושיעור "עודף" ההשכלה בקרב הקבוצה היה 6.5 אחוזים.

כפי שניתן ללמוד מן הנתונים, נמצאיחס הפוך בין גיל לבין שיעור "עודף" ההשכלה, וכך גם קיימת מגמה כללית של הרעה במצב משך הזמן. דבר זה ניכר במיוחד בקרב אלה העובדים מחוץ למגזר הערבי ומצבע על שני היבטים חשובים: ראשית, הפער הגדול בין רמת ההשכלה הנרכשת על ידי האוכלוסייה הערבית לבין החזדיינות במגזר הערבי והיכולת לתרגם הקשרה זו להישגים תעסוקתיים. השני הוא מטבעה בשיעורי אי-ההלים הגבוהים יותר בקרב ערבים המוצאים תעסוקה במגזר היהודי. אלה נאלצים להתפשר על משלחי-יד בעלי דרישות נמוכות יחסית לרמת השכלתם.

אפלית עובדים ערבים בשוק העבודה היהודי

נראה, שאת עיקר בעית השתלבותם של ערבי ישראל בשוק העבודה יש למקד בשני גורמים: הראשון הוא הקשיי במציאת תעסוקה במגזר הערבי; והשני הוא העדפתם של בעלי עסקים יהודים להעסק עובדים יהודים בתחרות על מקומות עבודה וכיום.

הבדלים בהישגים על-פי מקום העבודה

כדי להבין היטב את הקשיים בהם נתקלים ערבי ישראל בשוק העבודה, נבחן בשלוש קבוצות של עובדים ערבים לפי היחס בין מקום המגורים למקום העבודה: ערבים המתגוררים ועובדים ביישובים ערביים (להלן עובדי המגזר הערבי), ערבים המתגוררים ביישובים ערביים אך עובדים ביישובי יהודים (להלן יוממים) וערבים המתגוררים ועובדים

בישובים מעורבים ויהודים (להלן תושבי יישובים יהודים). הנתונים נלקחו ממפקד האוכלוסין של 1983. לעומתנו, לא קיימים נתונים עדכניים יותר ממדגם גדול דיו עם מידע על יישוב המגורים ויישוב העבודה של העربים בישראל. נתונים על שלוש הקבוצות מוצגים בלוחות 11, 12, 13 ולצורך השוואה, מוצגים גם נתונים על עובדים יהודים.

לוח 11: ערבים ויהודים בכוח העבודה הישראלי, לפי גודל יישוב המגורים והיחס בין מקום המגורים למקום העבודה, 1983 (%) (באחוזים)

ס.ה"כ	יהודים תושבי יישובים	ערביים			גודל יישוב המגורים עובדיה המגורים	
		יהודים יוםמים	ערבי הערבי	ס.ה"כ	ס.ה"כ	ס.ה"כ
14.0	2.0	62.0	60.0	40.8	10,000	פחות מ-5,000
7.0	2.0	23.0	20.0	14.6	10,000-20,000	
18.0	14.0	14.0	20.0	16.5	20,000-50,000	
10.0	1.0	--	--	0.3	50,000-100,000	
51.0	81.0	--	--	27.5	100,000	מעל 100,000
100.0	100.0	100.0	100.0	100.0		סה"כ

מקור: חושב על פי סרטי מפקד האוכלוסין והדייר לשנת 1983 עבור המשתתפים בכוח העבודה
בגילאים 25-64.

הנתונים המוצגים בלוח 11 מצביעים על הבדלים משמעותיים בין הקבוצות. באופן כללי, יהודים נוטים יותר להתיגורר במרכזים עירוניים, בהם ההזדמנויות התעסוקתיות והכלכליות רבות יותר. לעומתם, ערבים נוטים להתיגורר ביישובים קטנים בהם מגוון ההזדמנויות הכלכליות מצומצם ומוגבל לעומת זו נconaה במיוחד בעבור היומיומיות" ופחות עבור "תושבי היישובים היהודיים", הנוטים להתיגורר בעיר גודלה. מחצית העובדים היהודיים מתגוררים בישובים המוניים למעלה מ-100,000 תושבים, לעומת כרבע בלבד מהאוכלוסייה הערבית. כ-60 אחוזים מעובדי המגור ערבי והיוםמים מתגוררים ביישובים קטנים המוניים פחות מ-10,000 תושבים בהשוואה ל-14 אחוזים מכוח העבודה היהודי.

**לוח 12: מאפיינים חברתיים-כלכליים של ערבים ויהודים בכוח העבודה הישראלי
לפי היחס בין מקום המגורים למקום העבודה, 1983, ממוצעים (סטיתות תקן)**

יְהוּדִים		עֲרָבִים				
		עֲוֹבָדִים המגֹזֶר			עֲוֹבָדִים יִשּׁוּבִים	
סה"כ	סה"כ	הַעֲרָבִי	יּוּמָמִים	יְהוּדִים	תַּושְׁבֵי יִשּׁוּבִים	
33,760.73	19,362.58	21,065.29	22,603.71	21,117.73	הכנסה חודשית	
(34,835.56)	(16,198.36)	(13,815.33)	(14,871.16)	(15,083.40)	(בשקלים ישנים)	
46.16	37.72	32.22	42.92	38.45	סטטוס תעסוקתי	
(19.08)	(18.77)	(14.85)	(21.35)	(19.01)	תעסוקתי	
12.0	10.0	8.7	10.3	9.9	שנות השכלה	
(3.5)	(4.2)	(3.1)	(3.9)	(3.5)		
40.6	38.8	36.2	36.8	37.3	גיל	
42.0	43.3	45.2	40.0	42.4	שעות עבודה	
(14.2)	(12.5)	(10.3)	(13.5)	(12.4)	שבוע	

מקור: חושב על פי סטטיו מפקד האוכלוסין והדירות לשנת 1983 עבור המשתתפים בכוח העבודה
בגילאים 25-64.

הבדלים בין יהודים וערבים בולטים גם בהשוואה המאפיינים החברתיים-כלכליים (ראה לוח 12). כפי שכבר נטען לעיל, ערבים מאופיינים באופן כללי בסטטוס חברתי-כלכלי נמוך מזה של היהודים. אך האוכלוסייה הערבית אינה הומוגנית, ולא ניתן להתיחס אליה כמקרה אחד. ניכרים הבדלים בין שלוש הקבוצות של העובדים הערבים. ה"יומיימים" מהווים את הקבוצה הצעירה יותר והפחות משכילה (השכלה ממוצעת של 8.7 שנות לימוד, בהשוואה לכ-10 שנות לימוד בשתי הקבוצות האחרות). הם נמצאים במצב של נחיתות יחסית בתחוםם על מספר המשרות המוצמצם במגזר היהודי וכתוצאה מכך, נאלצים להסתפק במשרות נמוכות סטטוס ותגמולים בישראל יהודים.

"עובד המגזר היהודי" ו"תושבי היישובים היהודיים" מאופיינים ברמת השכלה גבוהה יחסית (ראה לוח 12). אולם, "עובד המגזר היהודי" מצלהים להגיע לשלחי יד גבוה סטטוס והכנסה בהשוואה לשתי הקבוצות האחרות, משום שאינם מצויים בתחרות עם עובדים יהודים. אכן, ממוצע הסטטוס המकצועי של "עובד המגזר היהודי" גבוהה באופן נזקן של הקבוצות האחרות. הסטטוס הממוצע של העובדים במגזר היהודי הינו 43 נקודות בעוד שבקרב תושבי היישובים היהודיים הסטטוס הממוצע הינו 37.7. הסטטוס של ה"יומיימים" נמוך עוד יותר ומגיע בממוצע ל-32 נקודות.

**לוח 13: ערבים ויהודים בכוח העבודה הישראלי, לפי קבוצות ראשיות של משלח-יד
והיחס בין מקומות המגורים למקום העבודה, 1983 (באחוזים)**

משלח-יד	עיר בים					טל"ס
	תושבי יישובים				עובדיה המגורר	
	הערבי	יוםמים	יהודים	סה"כ	סה"כ	
סה"כ						
מקצועיים ומנהלים	32.0	20.0	9.0	32.0	22.1	
פקידי ואנשי מכירות	27.0	20.0	10.0	17.0	16.2	
עובדיכים ושירותים	41.0	60.0	81.0	51.0	61.7	
	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	סה"כ

מקור: חישב על פי סרטוי מפקד האוכלוסין והדירות לשנת 1983 עבר המשתתפים בכוח העבודה
בגילאים 25-64.

משמעותם במיוחד הם הנזונים ביחס להתפלגות משלחי היד בקרב שלוש קבוצות העובדים
הערבים וכן עברו יהודים. הנזונים בלוח 14 מקובצים לקבוצות ראשיות של משלח-יד
לצורך בהירות ההציגה. בקרב עובדי המגורר היהודי מגיע שיעור בעלי משלח-יד גבואה
סטטוס (אקדמיים, חופשיים ונינהולאים) ל-32 אחוזים, שיעור זהה לו שבאוכלוסייה
היהודית. בהשוואה, שיעור "תושבי היישובים היהודיים" (שהשכלתם דומה לו של "עובדיה
המגורר הערבי"), הממלאים תפקידים גבואה סטטוס מקצועי, מגיע רק לכ-20 אחוזים.
ולבסוף, חלק הארי של ה"יוםמים" מועסקים במגור היהודי במשלחי יד הכלולים בתחום
עבדות הכפיים והשירותים (18%). בודדים בלבד בקרב ה"יוםמים" מצלחים להשתלב
במגור היהודי בתפקידים פרופסיאונליים ונינהולאים (9%).

משמעותם אלו ניתן ללמידה ובו על דפוסי אי השוויון, הקשיים והאפליה בהם נתקלים
ערבים המחרפשים תעסוקה במגור היהודי. כאשר עובד עברי מתמודד על משרה גבואה
סטטוס עם יהודי, סיכוייו לזכות במשרה קלושים. במגור היהודי, לעומת זאת, מצלחים
ערבים להגיע לתפקידים גבואה סטטוס זוכים לתגמולים בהתאם לרמת השכלתם. אולם
יש לחזור ולהדגיש, כי המגור היהודי יכול לספק מספר קטן יחסית של משרות ומרבית
האוכלוסייה הערבית נאלצת לחפש משרות במגור היהודי.

דפוסי אפליה בעבודה

בהתיחס לאפליטם של עובדים ערבים בישראל, יש להבחין בין שני היבטים של אפליה: אפליה בשכר (wage discrimination) ואפליה בעיסוק (job discrimination). אפליה בשכר מתייחסת לפחות בקרוב אלה העובדים באוטון תעסוקות והינם בעלי תוכנות דומות התורמות לפרויון עובדה. אפליה בשכר של עובדים ערבים נAMENTה בסדר גודל של לפחות 20-25 אחוזים. באחד המקרים הבודדים בהם נעשתה השוואה ישירה באותו מקום עובודה נמצאה, כי עובדים ערבים במקצועות צווארן כחול הרווחיהם בין 75-80 אחוזים מן השכר של יהודים שהועסקו בעיסוקים זהים (הנדס וגריפל, 1988). עם זאת, עיקר האפליה כלפי ערבים מתקיימת בהקשר של אפלית עיסוק (Lewin-Epstein and Semyonov, 1993).

חוק שירות התעסוקה קובע, כי אין להפלות על בסיס דת ואנטיות, מין, ארץ מוצא והשתייכות מפלגתית. אך החוק גם מוסיף, כי במידה שאופי התפקיד או שיקולים של בטחון המדינה מונעים מאדם לעסוק בעובדה מסוימת, לא ייחשב הדבר כאפליה. נראה, כי תוספת זו משaira פתח רחבAAD שמאפשרת ללחות פניות של עובדים ערבים. באחד המקרים הבודדים שנעשה על התנהגות מעסיקים בישראל (Wolkinson, 1989) נמצא, כי רק 26 מתוך 48 מפעלים מהם עם 100 עובדים או יותר העסיקו ערבים אזרחי ישראל. לעומת זאת, נעדרו הערבים כמעט ניהול ורך בשישה מפעלים העסיקו ערבים במקצועות טכניים או פרופסионаליים. באותו מפעלים שהעסיקו ערבים היו עובדים אלה מרכזיות לתהליכי הייצור ובחילק מן המפעלים הם היו כמחצית מכוח העבודה היצרני במפעל. בראיניות דיווחו מנהלי כוח-אדם כי גיסו עובדים ערבים רק לאחר שהמפעל לא הצליח למצוא עובדים יהודים. יתרה מזאת, גם כאשר ערבים הועסקו הם לא קודמו לעומת שטמעות ביחס לעובדים יהודים. בהקשר זה ראוי לציין, כי כמחצית המפעלים בסקר שהזוכר לעיל לא העסיקו כלל ערבים והשתמשו בנימוקי "בטחון המדינה" כהסביר. בהתחשב בעובדה שחלק מן המפעלים לא יצרו מוצרים בעלי אופי בטחוני ולאחרים לא היה כלל קשר עם מערכת הבטחון, נראה כי נעשה שימוש לא מבוקר בנימוק זה. לעומת זאת, לא נעשה עד היום נסיון רציני לקרווא תגר על חוקיות השימוש בנימוק הבטחוני לצורך דחיתת עובדים ערבים בישראל.

קשיי כניסה למקומות העבודה מרגע היהודי

הנושא "הבטחוני" מהווה בעיה לא רק מצד המעסיקים, אלא לעיתים קרובות גם מצד העובדים הערבים עצם. שניים של העימות היהודי-ערבי בחברה הישראלית והתיחסות למייעוט היהודי כסיכון בטחוני השפיעו כמובן גם על הערבים עצם. התפיסה הרווחת בקרב רבים מהעובדים הערבים בעלי הכרה מתאימה הינה, שאין להם סיכוי לקבל עבודה בתעשייה הקשורת בטחון ואין הם מנסים כלל. החשש, ואולי הנסיך המctrבר של דחויות

ו"סגירת דלתות", מעצבים דפוזי התנהגות על-פיים משתלבים ערבים העובדים ב{}{
היהודי בעיקר בבני ובשולי התעשייה והשירותים.

קושי נוסף, בפניו עומדים עובדים פונים למגזר היהודי, הינו העדר רשות חברותיות ורשותות מידע מתאימות לחיפוש משרות טובות יותר. מיעוט העובדים הערבים בתפקידי ניהול ובתפקידים בכירים מסיע לכך, שלערבים חסר מידע מתאים על הזדמנויות תעסוקה ועל דרכי הפניה אליהן.

עמדות הציבור היהודי ביחס לשוויון בשוק העבודה

לקשי ההשתלבות של עובדים ערבים במקומות העבודה בבעלות יהודית תורמת גם העובדה שהציבור היהודי בישראל, לפחות עד לאחרונה, קיבל כבודנות מאליהן את העדפת היהודים בשוק העבודה ואת עובדתם אפלitem של הערבים בתחום חיים רבים.

בסדרת סקרים שבוצעו במהלך שנות השמונים נמצאו ביטויים לכך, שבהם באוכלוסייה היהודית היו بعد מדיניות מפללה ביחס לערבים והבינו עמדות נגד שוויון הזדמנויות (Smooha, 1992). מן הנ吐נים המוצגים בלוח 14 ניתן ללמוד על ההיקף הרחב של תפיסות بعد אפליה בקרב הציבור היהודי ועל המאמץ שדרוש לשנות את האקלים החברתי השורר בישראל. רק 18.8 אחוזים מקרב הציבור היהודי שנדגם תמכו במתן יחס שווה ליהודים ולערבים במדינת ישראל, בעוד שהרוב המכريع היה بعد מתן יחס מועדף ליהודים. לדוגמה, כשני-שלישים מהאוכלוסייה היהודית תמכו במתן עדיפות ליהודים באישור משרות בשירות הציבור. נמצא זה תואם את הנתונים שהעללה Lewin-Epstein (1989) ואשר הראו, כי שני-שלישים מהציבור היהודי תמכו במידה של מעסיקים יהודים להעדיף עובדים יהודים על-פני ערבים, וכי כמחצית הציבור האמין כי ערבים תופסים מקומות עבודה, שכהעדרם היו מאושרים על ידי יהודים (שם). כ-60 אחוזים מהיהודים סברו, כי ערבים אינם זוכים בשוויון הזדמנויות בתעסוקה בישראל. לעומת זאת, רוב האוכלוסייה היהודית (60%) מתנגדת להחלטת חוקים שימנעו אפליה בתעסוקה, בדיור וכדומה (Smooha, 1992). אם כן, לצד ההכרה בקיומה של אפליה, הציבור היהודי, לפחות עד סוף שנות השמונים, לא היה מוכן לשינוי מהותי של המצב.

ЛОЧ 14: עמדות הציבור היהודי באמצעות שנות השינויים ביחס לשוויון עבור ערבים

אחוז התומכים	עמדות
18.8	بعد יחס שווה ליהודים וערבים
65.2	بعد העדפת יהודים בשרות הציבור
59.9	חושכרים ערבים אינם זוכים בשוויון הodemiyot בתעסוקה
60.1	נגד החלטת חוקים שיימנוו אפליה בתעסוקה, דירות וכו'
68.2	מתנגדים להיות כפופים לערבי במקום העבודה

מקור: Smoooha, S. (1992)

מצאי הסקרים שעורכו על ידי סמוכה מלמדים, כי בעוד שכמחצית האוכלוסייה היהודית הביעה נוכנות לעבוד עם ערבים באופן מקומי עובדה, 68 אחוזים מהיהודים הביעו התנגדות להיות כפופים למרותו של עובד ערבי בכיר מהם. מצא זה תואם את הנתונים שהוצגו לעיל בדבר העדר קידום של עובדים ערבים מקומיות עובדה במגזר היהודי. הממצא מלמד גם על הקשיים העומדים בפני עובדים ערבים לאיכות השירות בעלות סמכות ורמת תגמולים גבוהה. העדפה ברורה של עובדים יהודים בקרוב מנהלים וביבים, כמו גם בקרוב ועדוי עובדים, משקפת עמדות הקיימות הציבור היהודי בכלל.

מצב התעסוקה בקרוב אקדמיים ערבים בישראל

הodemiyot התעסוקה הערבים בוגרי אוניברסיטאות בארץ הן מצומצמות ביותר. בוגרים אלה מוגבלים לשרות מסוימות, מרביתן בתחום קהילתי או ביישובים סמוכים (אל-חאג', 1988). במובן זה, ההשכלה האקדמית לא נתנה לאקדמאים הערבים כדי יעיל לתחרותם עם עמיתיהם היהודיים בשוק העבודה הרחב. משרות רבות סגורות בפני ערבים משוק שהן קשורות בדרך זו או אחרת לצבא או לענייני בטחון (שם). לפיכך, מתחרים ערבים בוגרי אוניברסיטאות בינם לבין עצם על משרות הקיימות בישראל.

מצוקת התעסוקה בקרוב הערבים בוגרי האוניברסיטאות גברה במהלך שנות השינויים. סקר שנעשה ב-1990, במטרה לבדוק את מצב התעסוקה של הערבים בוגרי אוניברסיטאות חיפה בשנים 1982-1987 גילה, כי 42 אחוזים הינם מובטלים או מועסקים בשרותי הצווארן הכחול וכי 30 אחוזים עובדים בתחום הרוחקים מתחום השכלתם (אלחאג', בקרוב יראה או).

התרכזות במקצועות הוראה

בנסיבות אלה, אין פלא כי גבורה תלותם של האקדמאים הערבים בשרות בשירות הציבור. משרד החינוך והרשות המקומיות העربיות הם המסייעים העיקריים העיקריים, שכן מרבית האקדמיים הערבים מושכים בהוראה בחטיבת הביניים ובחטיבת העליונה. על פי מממצאי סקר 1990, כ-46 אחוזים מכלל בוגרי האוניברסיטה ב-1982 היו מורים, שיעור שעה ל-68 אחוזים ב-1987. השיעור שנמצא בקרב בוגרי אוניברסיטת חיפה גבוה אף יותר מאשר השיעור בקרב כלל האקדמאים הערבים במדינתה (המגיע לכ-40%). ממצא זה נובע בודאי מן המתקצועות הנלמדים באוניברסיטת חיפה, שמרביתם במסגרת מדעי הרוח והחברה ובית הספר לחינוך. העובדה, שקיימת הפרדה במערכות החינוך בין בת-הספר הערבים והעבריים וישנה ניתימציה לייחודהו התרבותי של המיעוט היהודי, מעניקה עדיפות להעסקת משליכים ערבים בבתי הספר. לוח 15 מראה, כי 38.7 אחוזים מהערבים בוגרי אוניברסיטאות מועסקים במערכות החינוך, לעומת זאת 15.3 אחוזים מוגרי האוניברסיטאות היהודים. הריכוז של ערבים אקדמאים בהוראה הוא תוצאה של העדר חלופות. הווי אומר, בהעדר אפשרויות עבודות מתאימות במגזר היהודי ובשל היעצם מצומצם במגזר היהודי, מוצאים עצם מהנדסים וארქיטקטים, במרקם רבים שלא מרצונם, בתחום מערכת החינוך.

לוח 15: בוגרי אוניברסיטאות יהודים וערבים לפי מקצועם, 1983 (באחוזים)

המקצוע	ערבים	יהודים
מורים במוסדות חינוך (آن עד תיכון)	38.7	15.3
רופאים, רופאי שיניים, טכנאים ופירה-רפואים	12.9	10.6
מהנדסים וארქיטקטים	4.9	14.5
רואי חשבון	5.1	5.9
עובדים סוציאליים	2.9	3.1
עורכי דין	2.8	3.8
מנהלים ועובדים מקצועיים ומינהליים בשירותים ציבוריים	0.5	15.1
סגל הוראה אקדמי	0.4	4.5
עובדים אקדמאים במדעי הטבע, החברה והרוח	6.6	16.1
פקידות	6.8	4.3
צוaron כחול (ղגמים, מלצרים, עובדי בניין וכד')	11.0	2.8
אחרים	7.4	4.0
סה"כ	100.0	100.0

מקור: מ"ס, מפקד האוכלוסין והדירות, 1983.

היעוץ וביקוש בתחום הרפואה

התחום המקצועי השני בגודלו, אליו פונים אקדמאים ערבים, הוא רפואה. כ-13 אחוזים מהאקדמאים עובדים כרופאים, רופאי שיניים ובמקצועות רפואי-רפואים. מתוך משלחי-היד גבויי הפטוס, תחום הרפואה הוא היחיד שבו הייצוג היחסי של ערבים גבוה מזו של יהודים. ואכן, רופאים ערבים עובדים במרפאות פרטיות ובמוסדות ציבוריים ובריבים. העלייה המהירה במספר הרופאים הערבים קשורה בעובדה ש מרבית הסטודנטים הערבים בחו"ל לומדים רפואי, תחום הנחשב יוקרתי ומאפשר לעבוד באופן עצמאי. לפני התמונות הבלתי רפואה, תחום הנחשב יוקרתי ומאפשר לעבוד באופן עצמאי. לפני התמונות הבלתי המשטרים הסוציאיליסטיים במזרח אירופה, נהגה המפלגה הקומוניסטית למן מדי שנה 50 עד 60 מלגות לסטודנטים ערבים במזרח אירופה וברית-המועצות. דוח' של חבר הכנסת רענן כהן לשגרירות ארץ-הברית, בסוף שנות השמונים, ציין שבמשך עשרים שנה, בין 1986-1966, סיימו 1,090 ערבים ישראליים את לימודיהם במוסדות להשכלה גבוהה בארץ קומוניסטיות. כ-60 אחוזים מהם למדו רפואי, 20 אחוזים הנדסה והשאר למדנו מדעי המדינה, כלכלת ומשפטים (Dar, 1987).

רפואה היא התחום היחיד כמעט, שבו השתלבו הערבים, באופן יחסית, במוסדות שהם יהודים בעיקרם, במיוחד בתיכון. רופאים ערבים אחדים אף הצליחו להגיע למשרות בכירות בבתי החולים רמב"ם, הכרמל, עפולה והדסה (סיכון, 1992). רבים מן הרופאים הערבים שנקלטו בבתי החולים הגדולים מצטיינים בתחום התמחותם, עובדה שהקללה את קליטתם במחלקות השונות. בנוסף לכך, העסקת ערבים חיונית לבתי-החולמים בשירותיהם משתמשת גם אוכלוסייה ערבית. במקרים אלה, משמש הרופא היהודי גם כקשר וכמתורגמן עם החולים הערבים ובני משפחותיהם.

יחד עם זאת, הזדמנויות התעסוקה בתחום הרפואה הולכות ומצטמצמות. ערבים בעלי הכשרה נתקלים יותר ויוטר בקשישים במציאות העבודה הולמת, בעיקר מאי העלייה ההמוניית מברית-המועצות בראשית 1989. לאחרונה אף דווח על מקרים אחדים, שבהם הוחלפו רופאים ערבים בבתי חולים בעולים חדשים (עוזיה, 1992). צפוי שבעה זאת תחמיר, שכן במהלך שלוש השנים 1992-1990 נוספו לכוח העבודה בישראל 17,470 רופאים ורופאי Shinim (משרד הבריאות והקליטה, 1992). ברורו, כי קיים קושי לקЛОט מספר כה גדול של רופאים עולים. יחד עם זאת, אין ספק כי קליטה של אקדמאים עולים ניתנת עדיפות (ידיעות אחרונות, 6.5.91). לפיכך, יש לשער כי אקדמאים, ובמיוחד ערבים, יתקשו עוד יותר לשמור על משרותיהם או להיקלט במקומות עבודה בתחום התמחותם. הקושי הגדל במקרה תעסוקה במקומות לרפואה ציבורית הגביר את התחרות בין הרופאים הערבים על מקומות עבודה במרפאות פרטיות.

מקצועות אקדמיים אחרים

שינויים חברתיים-כלכליים, שהתרחשו בהילתה הערבית בפרט, ובחברה הישראלית בכלל, הביאו גם לתמורות במערכות הערכתיים. שינויים אלה, יחד עם התרחבות מערכות החינוך והדילו את מגוון משחתי-היד אליהם פונים ערבים משליכים בישראל. בהדרגה צמחו תחומי עיסוק שקדם לכך לא היו אטרקטיביים בשוק העבודה, כגון ראיית חשבון או עבודה סוציאלית.

נתוני לח' 15 מראים, שכ-5 אחוזים מהאקדמאים הערבים עובדים כמהנדסים וארכיטקטים, לעומת כ-15 אחוזים בקרב היהודים. אפשרויות קליטתה מהנדסים ערבים מגזר היהודי עדין מצמצמות ומוגבלות ביותר. העמדת שירות צבאי כתנאי להעסקה והעבודה, שחלק ניכר מהמבצעים קשור בצורה ישירה או עקיפה בתעשיות בטחניות, מקשות מאד על ההתחממות של מהנדסים ערבים על מכרזים ועל כניסה למגזר היהודי.

עבודה סוציאלית היא תחום עיסוק חדש, ייחודי, בקרב האוכלוסייה הערבית. בחברה הערבית המסורתית מילאו יחידות חברותיות מקומות, כגון החמולה, את תפקיד מתן שירותים הרווחה. שינוי כלכלי, המלווה בתהליך של אינדיבידואליזציה והתפרקות מסגרת המשפחה המורחת, פתחו את הדרך לחידות שירותים רוחה רשמיים גם לישוב היהודי. בנוסף, שיעור הנשירה הגבוה מבטי הספר והתגברות הפשיעה בקרב בני הנוער הערבים הגבירו את הדרישת לעובדים סוציאליים.

למרות הנחיצות בשירותי רוחה לבני נוער ערבים, היקף זניחה בהשוואה לאלה העומדים לרשות בני נוער יהודים (Haidar, 1990). לפיכך, היצע המשרת לאקדמאים ערבים בתחום זה מוגבל. שירותים סוציאליים אחרים, לקשיים ולמשפחות נחלות, הולכים ומתפתחים בהדרגה ויוצרים משרות נוספת לעובדים סוציאליים ערבים. סקר שנערך ב-1990-1991, במטרה לעקוב אחר מצב התעסוקה של אקדמאים ערבים, הראה שבוגרי בית הספר לעובדה סוציאלית מוצאים תעסוקה בקהלות רבה יותר מאשר אקדמאים אחרים. לעומת זאת, בוגרי מדעי הרוח (שפנות, היסטוריה, פילוסופיה וכו') נתקלים בקשישים הגדולים בביתם במציאות תעסוקה (אלחאג', בקרבו יראה אור).

يִצְוֹג חֶסֶר שֶׁל עֲרָבִים בָּמְשֻׂרָות בְּכִירוֹת

לח' 15 מראה, כי הפער העיקרי בין בוגרי אוניברסיטאות ערבים ויהודים מתבטא בייצוגם השונה במשרות ממשלתיות וקדמיות, בעיקר במשרות בכירות. 15 אחוזים מהאקדמאים היהודיים עובדים כמנהלים, אדמיניסטרטורים ופרופסונלרים במשרדים ממשלתיים וציבוריים אחרים, לעומת 0.5 אחוזים מהערבים האקדמאים המועסקים במשרות כהלאה. המצב במשרד החינוך מעוניין במיוחד. למרות העובדה ש-20 אחוזים מכל התלמידים בישראל הם

ערבים ו-39 אחוזים מהאקדמאים הערבים עובדים בתחום ההוראה, רק ב-3 אחוזים מהמשרות הבכירות במשרד מועסקים ערבים (אל-חאגי, 1988). בין המנהלים וסגניהם המנהלים של ששת המשורות במשרד החינוך יש ערבי אחד בלבד. רק באפריל 1992 מונה בראשונה דרוזי כסגן המנהל הכללי. גם האגף לחינוך לערבים נוהל במשך שנים רבות בידי יהודים. רק ב-1987 מונה ערבי לתפקיד מנהל האגף. חשוב לציין כי המינוי נעשה רק לאחר שהוחזאה מידיו המחלקה סמכות משמעותית בכל הנוגע לקבלת החלטות והקצתת משאבים.

ייצוג מזרחי במוסדות אקדמיים

השיעור הזוני של ערבים בולט במיוחד במוסדות אקדמיים. רק 0.4 אחוזים מהאקדמאים הערבים, בהשוואה ל-4.5 אחוזים בין היהודים, מועסקים בסגל ההוראה במוסדות להשכלה גבוהה. ב-1993 מתוך כ-4,500 משרות ההוראה באוניברסיטאות רק 12 היו בידי ערבים. במצב זה לא יחול כנראה כל שינוי משמעותי בעתיד הקרוב, בהתחשב בפערו ההשכלה התתכלתית בין ערבים לבין יהודים, בקיוצים התקציבי האוניברסיטאות ובעדיפות הניתנת לקליטת עולים מברית המועצות.

בהעדר הזדמנויות תעסוקה לאקדמאים ערבים באוניברסיטאות בישראל השתלבו רבים מהם באוניברסיטאות בשטחים. ביום מועסקים כארבעים ערבים במשרות הוראה באוניברסיטאות בגדה, מחציתם בבירzeit (אל-חאגי, 1988:19). במקרים אחדים הגיעו מרצים אלה למשרות בכירות כראשי חוגים ודיקנים. ערבי מהגליל אף שימוש נשיιא בפועל של אוניברסיטה א-נג'אח בשכם בשנים 1982-1984 (שם). מספר ערבים אקדמאים מצויים משרות במכון מחקר במזרח ירושלים, ברמאללה ובחברון. מאז פרוץ האינתיפאדה, ב-1987, פחתו המשרות המוצעות בשטחים, הן בשל המצוקה הכלכלית של הפליטים והן מושום שרשויות המישל הצבאי סגורו מוסדות לתקופות ממושכות.

עיסוקים טכניים וניהוליים

בעיסוקים פרופסיוניים כמו רפואה ועxicת דין, אפשר שתיווצרנה הזדמנויות תעסוקה במידה וקיים קהילה אתנית שבה יש ביקוש לשירותים אלה. ואכן, מצאונו שיעורים גבויים יחסית של עובדים ערבים במקצועות החופשיים, במיוחד גופאים. אך שוק העבודה בחברה התעשייתית, וישראל בכלל זה, אינו מבוסס על עצמאיים ועל עסקים קטנים, אלא על מערכות ארגוגניות גדולות שבן תופס ניהול מקומ מרכז. בדיקה של נתוני סקר כוח אדם משנת 1990 מלמדת, כי בשני התחומים של ניהול ומקצועות טכניים נמוך שיעור

הערבים באופן משמעותי יותר בהשוואה ליudeים. נשים ערביות נעדכנות לחלטות מתפקידו ניהול ופחות מחוץ אחד מושך במקצועות טכניים. באשר לגברים המצב אינו שונה בהרבה. אם בוחנים את התקף הגברים הערבים העובדים במקצועות כגון טכניות, הנדסה ומדעי הטבע, תכניות וניתוח מערכות מוצאים, כי ב-1990 היה שיעורם פחות ממחצית האחוז מתוך כלל הגברים העربים המושכים. זאת בהשוואה ל-5.5 אחוזים בקרב הגברים היהודיים. באשר למקצועות הניהול, הריכוז היחיד של מושכים ערבים קיים ברשויות המקומיות וכאמור ערבים כמעט ולא עובדים בשידורים ממשלתיים בעיסוקים, שאינם קשורים לשירות לאוכלוסייה הערבית בישראל.מעט מעל אחוז אחד (1.3%) מקרב העובדים הערבים מושך בתפקיד ניהול מגזר הציבורי. בקרב היהודים השיעור גבוה פי 5 ומגיע ל-7 אחוזים מכלל הגברים היהודיים המושכים.

המשמעות החמורה של נתונים אלה נובעת מחשיבותם של מקצועות ניהול ומקצועות טכניים במערכות הכלכלית-תעשייתית של החברה הישראלית. תפקידו ניהול בפרט משקפים סמכות, אוטונומיה, קבלת החלטות ואחריות. העדרם של ערבים מושכים אלה משקף לא רק אפליה ישירה של משבליים ערבים, אלא גם פרקטיקות המונעות ניסת ערבים לתפקידים מרכזיים בארגונים. בהעדר מחייב החלטות שהינן ערבים בארגון, מתקשים עובדים ערבים להיכנס אליו ולהתකדם בו.

אי-הלים בין השכלה ותעסוקה

חשוב להציג, כי הקשיים בהם נתקלים אקדמאים ערבים מटבטים גם בשיעור גובה של העסקת ערבים בוגרי אוניברסיטאות במקצועות צוארון כחול. לח' 15 מצין כי 11 אחוזים מהערבים בוגרי האוניברסיטאות עובדים כנהגים, כמלצרים וכפועלים חסרי הכשרה מקצועית בבניין, במוסכים ובמקומות אחרים. זאת, בהשוואה ל-2.8 אחוזים מהיהודים בוגרי האוניברסיטאות, המועסקים בஸורות של צוארון כחול. קרוב לוודאי, כי בשל מצוקת התעסוקה נאלצים אקדמאים ערבים לעבוד בכל עבודה מצויה, בתקווה כי בסופו של דבר ימצאו משרה ההולמת את השכלהם.

יש לציין, שאי-הלים בין המקצוע הנרכש לבין התעסוקה גורם בקרב הבוגרים הערבים אכזבה גדולה. בסקר שבוצע בקרב ערבים בוגרי אוניברסיטאות (אל-חאג', 1988) ציינו 42 אחוזים מהבוגרים שאינם שבעי רצון כלל מעבודתם כיון שהיא רוחקה מתפקידיהם. יתרה מזו, כ-50 אחוזים מהבוגרים הביעו את רצונם להסבה מקצועית או להחלפת עיסוקם. כ-53 אחוזים מהבוגרים שלא מצאו תעסוקה, או שעסוקים במקצוע שאינו הולם את הקשרתם, תולמים את האשמה במדיניות הממשלה, לעומת 21 אחוזים שרוואים ברשות המקומית אחראית למצבם (שם).

מעמד בעבודה של אקדמיים ערבים

רוב העربים האקדמאים מועסקים כশכירים ורק 11 אחוזים עובדים עצמאים. שיעור האקדמאים העצמאיים נמוך משמעותית העצמאיים בכלל האוכלוסייה הערבית (19.1%) (להלן המרכזית לסטטיסטיקה, 1992: 346). הנתונים המוצגים להלן 16 מצביעים על כך, שב的日子里 תארים אקדמיים גבוהים יותר הם בעלי סיכון רב יותר להיות עצמאיים, יחסית לבעלי התארים הנמוכים. מספרם של עצמאיים בעלי תואר שני ושלישי כפול במספר העצמאיים בעלי תואר ראשון. העצמאיים הם בעיקר רפואיים ומורים, מהנדסים ובעלי עסקים קטנים. מרבית העצמאיים אינם מעסיקים עובדים שכירים. במהלך שנות השמונים נראה, כי מצוקת תעסוקה בקרב אקדמאים ערבים דחפה להתפתחות יזומה עסקית. על-פי סקר שנערך בקרב בוגרי אוניברסיטת חיפה (אל-חאג', בקרוב יראה או') נמצא, כי שיעור העצמאיים מתוך הבוגרים עלה מ-8 אחוזים בשנת 1982 ל-12 אחוזים בשנת 1987.

מנתוני לוח 16 ניתן גם לראות, כי נשים נעדכנות כמעט לחלוון מהקטגוריה של עצמאיים ללא קשר לתואר האקדמי. את השיעור הנמוך של נשים עצמאיות ניתן להבין על רקע מיעוט הפעולות היומיומיות בקרב נשים, בכלל, ועל רקע המוגבלות הnormטיביות העומדות בפני האישה הערביה, בפרט.

לוח 16: בוגרים ערבים לפי מעמד בעבודה, תואר ומי

סה"כ	נשים			גברים			סה"כ
	ב.א. מ.א.	ב.א. מ.א. ו-עיר	ב.א.	ב.א. מ.א. ו-עיר	ב.א.	ב.א. מ.א. ו-עיר	
88.1	95.1	--	83.7	88.1			שכירים
5.7	2.6	--	10.5	6.3			עצמאיים ללא עובדים
3.1	--	--	2.6	3.5			עצמאיים עם 1-2 עובדים
1.3	--	--	2.1	1.8			עצמאיים עם 3-4 עובדים
1.3	0.6	--	0.5	0.1			חברי תאגיד
0.5	1.7	--	0.6	0.2			בני משפחה מובטלים
100.0	100.0	--	100.0	100.0			סה"כ

מקור: מ"ס, מפקד האוכלוסין והדירות, 1983.

ממצאים עיקריים

סקירת האפיונים של הערבים בישראל בתחום העבודה מובילה למספר מסקנות ביחס למעמדם. הממצאים העיקריים מוצגים להלן:

א. שיעורי השתתפותה של האוכלוסייה הערבית בכוח העבודה נותרו יציבים למדי במהלך העשורים האחרונים. בעוד ששיעור השתתפותם של גברים ערבים ירד מ-75 אחוזים בראשית שנות השבעים לכ-67 אחוזים בראשית שנות התשעים, שיעור השתתפותן של נשים ערביות הוכפל בתקופה זו ומגיע עתה ל-13 אחוזים. מכל מקום, שיעור השתתפותם של ערבים בכוח העבודה נמוך מזו של היהודים.

ב. שיעור האבטלה בקרב האוכלוסייה הערבית, שבמשך שנים רבות היה נמוך מעט מזו של היהודים, נמצא בעלייה ומאז הגיעו לשנות השמונים הוא גבוהה בכ-2 אחוזים משיעור האבטלה בקרב היהודים.

ג. פער ההשכלה בין היהודים לערבים צומצם במהלך השנים. לעומת זאת, לא הצטמצמו הפערים בסטטוס מקצועי ופערו ההכנסה נותרו גבוהים.

ד. ההישגים התעסוקתיים של ערביי ישראל נחותים מלאה של היהודים. הסטטוס המקצועני הממוצע של עובדים ערבים נמוך ב-10 נקודות מן הסטטוס הממוצע של היהודים. בולט במיוחד הבדלים של ערבים משליחי-יד בעלי יוקרה וסמכות – אקדמיים, טכניים וניהוליים.

ה. רמת הכנסתם של הערבים נמוכה מזו של היהודים, גם כאשר משווים בעלי השכלה זהה העובדים באותו תפקיד.

ו. רמת השכלה של האוכלוסייה הערבית עלתה רקכוב מהיר. עם זאת ההשכלה החזיונית של הערבים עדין נמוכה בשלוש שנים מזו של היהודים. בעוד שלמחצית היהודים בני 15 ומעלה הייתה השכלה של 12 שנים לימוד או יותר בשנת 1990, ההשכלה החזיונית של הערבים הייתה 9 שנים לימוד.

ז. העלייה בהשכלה החזיונית של הערבים משקפת בעיקר את צמצום מספרם של חסרי ההשכלה. עם זאת, אין מערכת החינוך במגזר היהודי מצליחה לקדם בצורה מספקת את החינוך התיכוני. הרמה התיכונית עדין מאופיינת בשנירה גבוהה ובשיעור נמוך של זכאים לתעודת בגרות. לדוגמה, בשנת הלימודים תשנ"ב היה שיעור זכאי תעוזת הבגרות בקרב הערבים 15 אחוזים, בהשוואה ל-36 אחוזים בקרב היהודים.

ח. באשר להשכלה אקדמית, ממוצע שנות השמוניות מסתמנת ירידה בשיעור הסטודנטים הערבים. שייעור הסטודנטים בשנת 1985 היה 8 ל-1,000 איש באוכלוסייה הערבית, והוא ירד ל-6.5 אלף בשנת 1990.

ט. ההזדמנויות התעסוקה ביישובים הערביים לא התפתחו בקצב של גידול האוכלוסייה, ומספר מקומות העבודה, במיוחד במנזר היצרני, עדין מצומצם מאד.

ג. לעומת ממחזית כוח העבודה הערבית נאלץ למצוא תעסוקה מחוץ למקום המגורים. רוב רוכבם של היוםמים עובדים ביישובים יהודים ואצל עסקים יהודים. הם נתקלים באפליה בקבלה לעבודה ובקידום, כמו גם בשכר. במיוחד בולט העדרם של ערבים מתפקידים הרכוכים בסמכות ובניהול, מחד גיסא, וקושי של אקדמאים למצוא תעסוקה הולמת, מאידך גיסא.

יא. לאחר שקשה לזהות אפליה בעת התרחשותה, בוטאה האפליה בסקירה זו במונחים של פערים בהישגים בין ערבים לבין יהודים, הדומים להם בהשכלהם ובמשיחי-היד שלהם. תופעת האפליה הוסקה גם מעמדותיהם של מנהלים במקומות העבודה ושל הציבור היהודי כלפי העסקת ערבים. הממצאים מורים בברור כי קיימת העדפה של העסקת ערבים יהודים על-פני ערבים, וכי ערבים מרווחים במספר מצומצם של תפקידים מוחנים.

המלצות

השינויים, שעוברת החברה הישראלית בימים אלה ביחסה עם הפלסטינים, יכולים להוות מסגרת ובסיס לבחינת המדיניות ביחס לעربים אוריחי ישראל, הן ברמה הערבית והן במשורר המשעי. ברמה הערבית נראה, כי השינויים שבדרך והטי考ים לד-קים עם המדיניות הערבית, שהפכו מוחשיים, מקלים על שילובם של הערבים בחברה הישראלית. במשורר המשעי, אנו על סף הופעתן של אפשרויות חדשות ליחסים מדיניים וכלכליים עם מדינות האזור והערבים אוריחי ישראל עשויים לשמש מקשורים ומטפחים של קשרים אלה. על רקע התפתחויות אלה חשוב במיוחד המשיך ולהעמיק את שילובם של הערבים בחברה הישראלית ולבסס את היוטם חלק ממנה. על מנת לשפר את מעמדם החברתי-כלכלי של הערבים, נחוץ בראש ובראשונה שיוני מהותי של "האקלים החברתי" בישראל ושל תפיסות האוכלוסייה היהודית ביחס לעربים אוריחי ישראל.

חלק גדול מאי-השוויון בין ערבים ויהודים בשוק העבודה מקורו באפליה תעסוקתית של ערבים. על אף שלא קיימת מדיניות מוצהרת של אפליה, התופעה מקיפה/busקאים רבים ונתקמכת על-ידי מערכת נורמטטיבית המקובלת על רבים מקרב האוכלוסייה היהודית. יש צורך, אם כן, במערכת ההسابרתית רחבה ממעט הדרגים הפוליטיים והציבוריים הגבוהים ביותר. מערכת ההسابרת צריכה להתמקד בתוצאות השילוקיות של האפליה עבור החברה הישראלית כולה ובמוחייבותה של מדינת ישראל לעקרונות הצדקה והשוויון עבור כל אורה. או במלותיו של שופט בית המשפט העליון אהרון ברק: "אין לך גורם הרסני יותר לחברה מאשר תחושים בניה כי נוהגים בהם איפה ואיפה. תחושים חוסר השוויון פוגעת בכוחות המאחדים את החברה".

בנוסף לשינויי הנורמטיבי הכולל שחייבת ממשלה ישראלי להוביל יש צורך במדיניות מתקנתה, שתביא להגברת סיכוייהם של ערבים להשיג הישגים חברתיים-כלכליים זהים לאלה של היהודים:

1. קידום רמת ההשכלה במגזר הערבי

השווות רמת השכלה של האוכלוסייה הערבית עם זו של האוכלוסייה היהודית חיונית לשם ייצרת סיכויים שווים בשוק העבודה. בהקשר זה יש להתמקד במספר נקודות מפתח:

1.א. פיתוח תכניות למניעת נשירה של תלמידים ערבים מבית הספר התיכון ובנית מערכת מקיפה להכון בתוך בית הספר התיכוניים. מערכת זו צריכה לתת מענה לתלמידים בעלי צרכים מיוחדים (מאפשרות להכשרה מקצועית ועד להכנה ללימודים אקדמיים). ולבסוף יש לפעול להשוואת אחזוי הצלחה במערכת החינוך הערבית לאלה שבמגזר היהודי.

1.ב. הרחבת ההשכלה האקדמית בקרב האוכלוסייה הערבית. יש צורך לפתח תכניות להעמקת הלימודים בתיכון, כך שייתור תלמידים ערבים יעדמו בדרישות הקבלה לאוניברסיטאות. כמו כן, יש מקום לבדוק את שיעורי הקבלה והדחתה של מועדים ערבים לאוניברסיטאות במטרה למלמד על הסיבות העקריות לדחיה וכדי להתמודד בהצלחה עם בעיה זו. העיליה ברמת ההשכלה של האוכלוסייה הערבית עדין אינה מבטיחה כניסה של ערבים רבים יותר לאוניברסיטאות, כיון שבמקביל עולה גם מספרם של היהודים הפונים לאוניברסיטאות והתחרות על המקומות המוגבלים גוברת. שיפור משמעותו בתחום זה יבוא ורק אם יפותחו תכניות לעידוד שילובם של ערבים, כולל תוכניות קדם אקדמיות שיאפשרו להם להגיע לרמת ההישגים הנדרשת בקבלה לאוניברסיטאות.

2. פיתוח המגזר היהודי

2.א. מדיניות הקצת משאביirs לרשויות המקומיות במגזר היהודי הייתה אחת הדרכים הבולטות לאפלית האוכלוסייה הערבית במשך שנים. לאחרונה ניכרת הכרה גוברת במחזיבותן של רשויות השלטון להשוואת הקצאות על-פי קרייטריונים אוניברסיטליים. בהתחשב בהיקף הפער המצטבר בין יהודים לערבים, הקזאה שוויונית בהווה לא תביא לסגירת הפערים. מושם כך, של פועל להשקעה מסיבית ביישובים ערביים ולהפעיל מדיניות שמרתת לפתח בהם תייעוש ויזמות. משמעות הדבר הינה האצת הטיפול בתכניות מתאר, פיתוח אזורים תעשייתיים, השקעות של המדינה בתשתיות הפיסית וכדומה.

2.ב. למייעוט היחסי של מעסיקים ערבים ומקומות עבודה במגזר היהודי יש משקל נכבד בא-השוויון בסטטוס מקצועי ובחנסות בין יהודים לערבים. ישנה, אם כן, חשיבות רבה ביותר לטיפוח יוזמות שתביא לצירות בסיס רחוב של מעסיקים וארגוני ערבים.

2.ב.). מומלץ להקים ברשותות המקומיות ייחידות לטיפול ביזמות. ייחידות אלה ירכזו מידע ויפעלו להקמת קרן לעידוד יזמות. הקרן תוקם בעורצת משאבי מדינה ומשאבי הרשותות ותנהל במשותף. פעילות זו אמורה להתיחס לצרכיו של כל יישוב כדי לנצל יתרונות יהודים לפיתוח הזדמנויות תעסוקה ומוקורות הכנסתה.

2.ב.א). יש צורך בפעולות אינטנסיבית של העברת מידע, הדרכה וליווי יזמות חדשה. יש צורך לפתח מרכזי טיפוח בדומה לדגם של מט"י (מרכז טיפוח יזמות), שיתאפשרו למגזר הערבי, ולמקםם ביישובים הערביים עצם. כמו כן, יש להקים חמולות לייזום עסקים. כו"ם ישן 22 חממות מעין אלה במגזר היהודי אף לא אחת ביישוב עברי.

2.ג. המגזר הציבורי הינו המעסיק המרכזי במגזר הערבי, במיוחד בתחום של משלחי-יד פרופיטונליים ומקצועות צווארון לבן. גם תחום זה אופיין בהקצאה בלתי שוויונית של תקנים בהשוואה ליישובים יהודים. הקצאה גדולה יותר של משאבים ותקנים במגזר הציבורי תשפר את רמת השירותים במגזר הערבי, תיצור מקומות העבודה והזדמנויות קידום במיוחד לבעלי השכלה גבוהה בקרב האוכלוסייה הערבית.

3. פיתוח שוק העבודה היהודי

3.א. למעשה מקריםבודדים, קיימת בישראל "תקורת זוכיות" שבפועל מונעת מערבים תפקידי ניהול, הכרוכים בהפעלת סמכות על יהודים ועל החלטות המשפיעות על יהודים. שילובם של ערבים כאזרחים מלאים בחברה הישראלית מחייב ניסוח "תקורת זוכיות" זו. פעולה זו דורשת, כפי שנטען בראשית הדין, שינוי המערכת הנורמטטיבית וכן פעילות בתחום המשפט ויחסו לעבודה. עקב הבולטות הרבה של השלטון המרכזי בישראל, אין ספק כי ניתן "תקורת הזוכיות" במשרדיה הממשלה תחילתה יהווה סלילת דרך לקראת שוויון חברתי-כלכלי של יהודים וערבים.

3.ב. יש צורך בבדיקה החוק הקיים בישראל בנושא אפליה על בסיס דת והשתיכות אתנית. במיוחד יש להעמיד לבחינה משפטית את השימוש הנרחב שעושים עסקים ב"שיוקoli בטחון" בקבלת עובדים ובקידוםם. בהקשר זה, ניתן מאד כי לעובדים ערבים, המרגישים כי נפגעו מיחס מפלגה, לא יהיה המשאים או הנכוונות להתמודד בבית המשפט מול עסקך היהודי. חשוב, אם כן, כי פעולה זו תעשה על-ידי גוף ציבורי בכדי לקבוע נורמות פעולה חדשות בתחום העבודה.

3.ג. יש לפעול לביטול התקנה של "העדפה מקומית" בלשכות תעסוקה אזוריות. מאחר שרוב הזדמנויות העבודה ובמעטם כל לשכות התעסוקה מצויות ביישובים יהודים, הרי שהתקנה מקנה ליהודים עדיפות ברורה, ביחס כאשר המשק במצב של האתת הפעולות הכלכלית. ביטול התקנה יאפשר נגישות שוויונית של יהודים וערבים למקומות העבודה.

3. רק במקרים מעטים הצליחו ערבים להשתלב בעמדות תעסוקתיות בכירות מוחזק לנגדו הערבי (למשל ברפואה, במשפט ופחות מכך באקדמיה). מספרו הקטן של ההצלחות אינו משקף את הפוטנציאל הטמון באוכלוסייה הערבית בישראל. כדי להביא פוטנציאל זה לידי מימוש יש להרחיב את ההזדמנויות עבור משבילים ערבים בעורת מדיניות מכוונת. בראש ובראשונה, יש לשלב ערבים בעלי השכלה וכישורים מתאימים במשרדי הממשלה ובמוסדות ציבור בתפקידים שתחומי טיפולם אינם מוגבלים למגזר היהודי.

3.ה. דגש מיוחד צריך לשים על הכשרת ערבים לתפקידים נייחים, במטרה להביא לשילובם ב策ਮטיים של קבלת החלטות. במקרים רבים, מציאות עובדה בתפקידים מתוגמלים יותר מתאפשרת בעורთ רשותות חברתיות. לשילוב ערבים בתפקידים בכירים ובעמדות מפתח יהיה, אם כן, ערך נוסף של העשרה וגיוון רשותות המידע. שילובם יכול להשפיע על החלטות של העסקה וקידום ולהקל על עובדים ערבים נוספים להשתלב בשרות, שקדם לכך לא היו נגישות לאוכלוסייה הערבית.

3.ג. לבסוף, יש לנקוט בחשבון כי יכולת התחרות של ערבים עם יהודים, גם כאשר מופעלים קריטריונים אוניברסליים, הינה מוגבלת בעקבות שנים של פערים בהשקעה בהן אנושי ובאי Почות החיים. יש צורן, אם כן, בהפעלת מדיניות מתקנת ביחס לעربים (נוסח affirmative action), לתקופת זמן מוגדרת. משמעות הדבר, שמדובר לא תהיה אפליה כלפי עובדים ערבים, עדין ישמר יתרונות של היהודים בשוק העבודה. כדי למתן את הפער, יש צורך בחקיקה מתאימה ובהקמת מסגרת ממשלתית שתטפל ביישום מדיניות מפaza. עיקר המדיניות הינו מתן עדיפות לעربים בעלי כישורים מתאימים בתעסוקות ובמפעלים, שבהם אין יציג הולם לאוכלוסייה הערבית של ישראל.

מקורות

אלחאג'ן, מאג'יד (1988), "האקדמאים הערבים בישראל: מאפיינים מרכזיים, פוטנציאל בוגרים ומעמד תעסוקה". עמ' 9-22 בתוך מאג'יד אלחאג'ן (עורך), **מצוות התעסוקה בקרב האקדמאים הערבים בישראל**. אוניברסיטת חיפה: המרכז היהודי-ערבי.

אלחאג'ן, מאג'יד (בקרוב יראה אורה), **חינוך, העצמה ושליטה: ערבי יישראלי**, ירושלים: הוצאת מאגנס ומכון פלורטהיימר.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (1971), **שנתון סטטיסטי לישראל 1971**, מס' 21, ירושלים.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (1977), **שנתון סטטיסטי לישראל 1976**, מס' 27, ירושלים.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (1982), **שנתון סטטיסטי לישראל 1981**, מס' 32, ירושלים.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (1992), **שנתון סטטיסטי לישראל 1991**, מס' 42, ירושלים.

הנדلس, יהושע ואניטה גרייל (1988), **מאפייני עובדי צווארן כחול בענפים נבחרים**, תל אביב: המכון למחקר כלכלי וחכמת.

טיירி, אי (1981), **سطוות תעסוקתי סוציאו-כלכלי בחברה הישראלית**" מגמות כ"ז (1): 10-29.
ידייעות אחרונות, 6 במאי, 1991.

משרד העלייה והקליטה (1992), **דו"ח על העלייה מברה"ם** (משוכפל), ירושלים.

סיכון (1992), **דו"ח על קליטת ערבים בஸרות בכירות** (משוכפל), ירושלים.

עוואזיה, אסעד (1992), השכבות העלייה מברה"ם על היישובים הערביים, הרצאה בכנס שארון על ידי המרכז היהודי-ערבי באוניברסיטת חיפה בנושא: **השלכות העלייה היהודית מברה"ם על המגזר العربي בישראל**. (פברואר 1992).

Dar. Yoel (1987), U.S. Scholarship Programme Sought for Arab Students,
Jerusalem Post, 20 September, 1987.

Haidar, Aziz (1990), **Social Welfare for Israel's Arab Population**, Boulder, San Francisco and London: Westview Press.

Lewin-Epstein, Noah (1989), Labor Market Position and Antagonism Toward Arabs in Israel, **Research in Inequality and Social Conflict** Vol 1: 165-191.

Lewin-Epstein, Noah and Moshe Semyonov (1993), **The Arab Minority in Israel's Economy: Patterns of Ethnic Inequality**, Boulder, Colorado: Westview Press.

Smooha, Sami (1992), **Arabs and Jews in Israel** (vol. 2),Boulder, Colorado: Westview Press.

Wolkinson, B.W. (1989), **Equal Employment Opportunities for Israel's Arab Citizens**, Golda Meir Institute for Social and Labor Research, Tel-Aviv University (Discussion paper 48)

פרסומים של מכון פולוסהיימר למחקרים מדיניות

- **מוגמות בתפרוסת האוכלוסייה הערבית בישראל, עמירים גונן וראסם חמאייסי, ירושלים 1992.**
- **מרכזוי פיתוח חבליים משותפים לישובים יהודים וערביים בישראל, עמירים גונן וראסם חמאייסי, ירושלים 1992.**
- **לקראת בסיסי חבלי לפיתוח וניהול היישובים הערביים בישראל, ראסם חמאייסי, ירושלים 1993.**
- **מתכנון מגביל לתוכנו מפתח ביישובים הערביים בישראל, ראסם חמאייסי, ירושלים 1993.**
- **לקראת מדיניות של מוקדי עיר לאוכלוסייה הערבית בישראל, עמירים גונן וראסם חמאייסי, ירושלים 1993.**
- **הערבים בישראל בעקבות כנונו שלום, עמירים גונן וראסם חמאייסי, ירושלים 1993.**
- **עיזוז היזמות ביישובים הערביים בישראל, דן צימנסקי וראסם חמאייסי, ירושלים 1993.**
- **מערכת החינוך הערבי בישראל: סוגיות ומגמות, מאגיד אלחagi, מאגיד אלחagi, ירושלים 1994.**
- **מערכת החינוך הבדוית בנגב: המציאות והצורך בקידומה, יוסף בן דוד, ירושלים 1994.**
- **ביזור התכנון ברשויות מקומיות ערביות בישראל, דוויד גיאנרט-קלונגנר, ירושלים 1994.**

- יצא לאור גם בשפה האנגלית